

HALUK YUSUF ŞEHİSUVAROĞLU'NUN KALEMİNDEN AHMET RIZA BEY VE YAZIŞMALARI

*Eminalp MALKOÇ**

ÖZET

1913 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, köklü bir aileye mensuptu. Öğrenimini 1936'da mezun olduğu İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Üniversite yıllarında Muhtar Enata'nın yönetiminde Yusuf Mardin, Vedat Günyol ve Orhan Burian ile birlikte Yücel dergisini çıkarmıştı. 1937 yılında Deniz Askeri Adli Hakimi olarak donanmaya katılmıştır. Askeri yargıçlıktan ayrıldıktan sonra çeşitli görevler üstlenmiş ve Deniz Müzesi Müdürlüğü ile Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nde bulunmuştur.

Gençlik yıllarından itibaren tarih ile yakından ilgilenen Şehsuvaroğlu, birçok eser yayımlamıştır. Ayrıca Akşam, Cumhuriyet, Tasvir, Vatan, Yeni Sabah gazetelerinde ve tanınmış dergilerde yazıları çıkmıştır.

Şehsuvaroğlu, 1950 yılındaki çalışmalarıyla Ahmet Rıza Beyi Türk basınında tekrar gündeme getirmiştir. Ahmet Rıza hakkında başta anılar olmak üzere çeşitli kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Hatta onunla ilgili bir takım çalışmalar da yapılmıştır. Ancak bunların, onu bütün yönleri ile ele aldığını söylemek güçtür. Zaten Bernard Lewis de Ahmet Rıza'yı "Genç Türkler" içinde bir baş sima olarak değerlendirmiş fakat hem Türk hem de Leiden İslam Ansiklopedilerinde adının bulunmamasını şaşırtıcı bir durum olarak ifade etmişti. Şehsuvaroğlu'nun önemi bu noktada kendisini göstermektedir. Çünkü Cumhuriyet ve Akşam'da çıkan yazılarıyla hem Ahmet Rıza'nın biyografisine, hem de İttihat ve Terakki ile ilgili araştırmalara ciddi bir katkıda bulunmuştur. 1950'de Cumhuriyet gazetesinde Ahmet Rıza'nın anılarını yayımlayan Şehsuvaroğlu, aynı yıl içinde Akşam gazetesinin "Tarihten Sayfalar" köşesinde onun yazışmalarından oluşan makalelere yer vermiştir. Ahmet Rıza'ya yönelik araştırmalara katkıda bulunmak amacıyla hazırlanan bu çalışmada Şehsuvaroğlu'nun Akşam'da yayımladığı yazışmalardan hareket edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki, Mizancı Murat, Ahmet Saib

ABSTRACT

Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu was born in 1913 in Istanbul as a member of a long-established family. He graduated from Istanbul University, Faculty of Law in 1936. During his university education, he published a periodical called Yücel, in a group together with Yusuf Mardin, Vedat Günyol and Orhan Burian led by Muhtar Enata. In 1937, he joined the Navy as a marine judge. After leaving the military judge position, he took on different positions including the directorships of Marine Museum and Topkapı Palace Museum.

Şehsuvaroğlu had been interested in history since his youth, and published many books. He had his articles published in journals and in newspapers such as Akşam, Cumhuriyet, Tasvir, Vatan and Yeni Sabah.

* İTÜ, Dil-İnkılap Tarihi Bölümü

Şehsuvaroğlu made Ahmet Rıza Bey a current issue in Turkish media again with his articles on Ahmet Rıza Bey in 1950. Although there are so many works and information, especially in some memoir, about Ahmet Rıza; it is so hard to say that these works are capable of embracing him in every aspect. Moreover, Bernard Lewis thinks that Ahmet Rıza is a leading role among "Young Turks" but according to Lewis it is so surprising that neither Turkish nor Leiden Encyclopedias of Islam include Ahmet Rıza. The importance of Şehsuvaroğlu comes into play at this point, because his works in Cumhuriyet and Akşam made serious contributions to the biography of Ahmet Rıza and researches on "İttihat ve Terakki". Şehsuvaroğlu published memoir of Ahmet Rıza in Cumhuriyet in 1950, and in the same year, in his column called "Tarihten Sayfalar" in Akşam he published correspondences of Ahmet Rıza. This study aims to make contribution to researches on Ahmet Rıza by the help of his correspondences which are published in Akşam by Şehsuvaroğlu.

Key words: Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, Ahmet Rıza, The Committee of Union and Progress, Mizancı Murat, Ahmet Saib

1. GİRİŞ

Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu, 1913'te İstanbul'da doğdu. Altunizadeli bir ailenin çocuğuydu. Aile soyağacı anne tarafından Kaptan-ı Derya ve Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya; baba tarafından Engürü (Ankara) Beyi Şehsuvar Bey'e dayanıyordu¹.

Haluk Y. Şehsuvaroğlu öğrenimini sırasıyla Üsküdar 14. İlkokulu (1924), Çengelköy Askeri Orta Okulu (1929), Kuleli Askeri Lisesi (1932) ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde (1936) tamamlamıştı². Üniversite yıllarında Muhtar Enata'nın yönetiminde Yusuf Mardin, Vedat Günyol ve Orhan Burian ile birlikte *Yücel* dergisini çıkarmıştı³. Hukuk Fakültesi'nden sonra 1937 yılında Deniz Askeri Adli Hakimi olarak donanmaya katılmış ve Harp Filosu Komutanlığı refakatinde görevine başlamış, Yavuz zırhlısının askeri yargıci olduğu dönemde 1938 yılındaki Donanma Davası nedeniyle Erkin adlı ikmal gemisinde görevlendirilmiş, bu davadan kısa bir süre sonra askeri yargıçlığı bırakmıştır.

1940'lı yıllarda Ankara'da Milli Savunma Bakanlığı Deniz Müsteşarlığı'nda görev yapmış, 1946'da ise öğretmen sınıfına geçmiştir⁴. 1948 yılında Deniz Müzesi (Dolmabahçe) Müdürlüğüne atanmış ve bu görevi 1960'a

¹ Turan Tanyer, "Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu Askerî Yargıçlığı Neden Bıraktı?", *Güncel Hukuk*, No:3-51 (Mart 2008), s.58.

² Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir*, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1961-1962, s.577.

³ Vedat Günyol, *Uzak Yakın Bölük Pörçük Anılar*, Yayına Hazırlayan: Ülkü Ulurmak, İstanbul, Dünya Kitapları, 2004, s.31,36.

⁴ Donanma Davası sürerken, Vedat Günyol, Muhtar Enata ve Orhan Burian, Şehsuvaroğlu'nu görmek için birlikte Erkin gemisine gitmişlerdi. O sıralarda Nazım Hikmet, uzunca bir aradan sonra ilk defa hava alması için güverteye çıkartılmıştı. Nazım Hikmet tam o anlarda "*Bugün Pazar*" şiirini yazmıştı. O gün bu şiir Günyol ve arkadaşlarının eline geçmişti (Turan Tanyer, *a.g.m.*, s.58-61).

kadar sürdürmüştür. Bu arada 1952 yılında, Deniz Müzesi Müdürlüğü uhdesinde kalmak üzere, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nü de üstlenmiştir⁵. Çelik Gülersoy, 23 Aralık 1963'te hayatını kaybeden Şehsuvaroğlu'nu⁶ ölümünden yaklaşık 20 yıl sonra onun yazılarından derlenerek basılan “Boğaziçi'ne Dair” adlı kitabın sunuş kısmında, 1940'lı ve 50'li yılların birkaç bin okuyucuya sahip yıldızı olarak tanıtmıştı⁷.

Şehsuvaroğlu, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Sanatları Enstitüsü, Eski Eserleri Koruma Encümeni üyeliklerinde bulunmuştur. Ayrıca *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Tasvir*, *Vatan* ve *Yeni Sabah* gazetelerinde birçok yazısı çıkmıştı. Bunların yanında *Arkitekt*, *Ayda Bir*, *Bütün Türkiye*, *Donanma Mecmuası*, *Geçit Review*, *Hayat*, *İstanbul Kültür Dergisi*, *Kemalist (Modern Türkiye)*, *Radyo (Ankara)*, *Resimli Tarih Mecmuası*, *Resimli 20. Asır*, *Tarih-Coğrafya Dünyası*, *Türk Tiyatrosu*, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, *Varlık*, *Yeni Tarih Dergisi* ve *Yücel* gibi dergilerde de yazıları yayımlanmıştır. İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu) ve Aylık Ansiklopedi'de (Servet İskit) bazı maddeleri hazırlamış, bir ara İstanbul Radyosu'nda tarih konulu konuşmalar yapmıştı⁸. İstanbul Sarayları (Yapı Kredi Yayınları 1954), Tarihi Odalar (İnkılap Kitabevi-İstanbul 1954), Tarihçi Göziyle Atatürk (Varlık Yayınları-İstanbul 1959; ikinci baskı 1963), Eski Türk Sanatları (Varlık Yayınları-İstanbul 1960), Sultan Aziz (Hilmi Kitabevi), İstanbul'dan Sesler ve Renkler (Editör Alpay Kabacalı-Türkiye Sınai Kalkınma Bankası AŞ 1999) ve Boğaziçi'ne Dair (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1986) gibi kitapları basılmıştır.

Şehsuvaroğlu gençliğinden itibaren sabırlı bir şekilde Osmanlı tarihi kaynaklarını taramış, annesi tarafından saray çevreleri ile olan ilişkisinden yararlanarak sözlü bilgiler toplamıştı⁹. Şehsuvaroğlu'nun derlediği ve üzerinde durduğu konulardan biri de Ahmet Rıza Bey'di. Özellikle 1950 yılındaki çalışmalarıyla Ahmet Rıza Bey'i Türk basınında tekrar gündeme getirmişti. *Cumhuriyet* ve *Akşam*'da çıkan yazılarıyla hem Ahmet Rıza'nın biyografisine, hem de İttihat ve Terakki ile ilgili çalışmalara ciddi bir katkıda bulunmuştu.

Şehsuvaroğlu, Ahmet Rıza'nın anılarını derleyerek, 26 Ocak 1950-19 Şubat 1950 tarihleri arasında yirmi beş bölüm halinde *Cumhuriyet*'te

⁵ Turan Tanyer, *a.g.m.*, s.61; Osman Nebioğlu, *a.g.e.*, s.577.

⁶ Turan Tanyer, *a.g.m.*, s.61.

⁷ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1986, s.V.

⁸ Turan Tanyer, *a.g.m.*, s.61.

⁹ Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, s.V.

yayımlamıştır¹⁰. Yine 1950 yılında Ahmet Rıza'nın yazışmalarına dayanarak hazırladığı farklı yazılara da *Akşam* gazetesinin "Tarihten Sayfalar" köşesinde yer verilmişti. Bu yazışmalar, Mizancı Murat, Ahmet Saib ve Samipaşazade Sezai Bey gibi dönemin aydınlarının hayatları hakkında çeşitli bilgileri ve Ahmet Rıza ile olan ilişkilerine ait ayrıntıları içermektedir. Bunlar, Ahmet Rıza'nın yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle, bu cemiyetin teşkilatlanmasına yönelik bazı konulara da ışık tutmaktadır. *Akşam*'da çıkan yazılar arasında, Ahmet Rıza'nın kendisine yöneltilen eleştirileri cevaplandığı ve yayımlamadığı bir siyasi savunması bulunmaktadır ki bu makale, Şehsuvaroğlu'nun çalışmalarına ayrı bir önem kazandırmaktadır.

1950 yılı boyunca Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu tarafından *Akşam*'da yayımlanan yazışmalardan hareket edilerek hazırlanan bu makalenin amacı Ahmet Rıza'ya yönelik çalışmalara katkıda bulunmaktır.

2. Ahmet Rıza Bey ve Paris'e Kaçışı

Osmanlı İmparatorluğu'ndan eğitim amacıyla Avrupa'ya giden gençler, Batı'daki yönetim şekillerinden etkilenerek Türkiye'de bir değişimin zorunluluğuna inanmışlardı. Bu düşünce onları Avrupa'da kalarak yayın yoluyla halkı meşrutiyet yönetimi için hazırlamaya itmişti. Bunun sonucunda 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet yönetimini savunan akımlar ortaya çıkmış ve bu akımların temsilcilerinin önemli bir kısmı yurt dışına kaçarak faaliyetlerini Avrupa'da sürdürmüştür. Türkiye'nin yakın tarihinde yılmayan mücadeleci ve Şehsuvaroğlu'na göre "satın alınamayan karakteri" ile tanınan Ahmet Rıza Bey de bu isimlerden biriydi¹¹.

Ahmet Rıza Bey'in babası, II. Abdülhamit devrinin baskısına maruz kalarak hayatını sürgüne yollandığı Konya'da tamamlayan İngiliz Ali Bey idi¹². Ali Bey, Zahir Nazırı Rıza Efendi'nin oğluydu. Zekası ve zerafetiyle dikkat çekmiş, Reşit Paşazade Ali Galip Bey (Paşa) ile olan arkadaşlığı nedeniyle Reşit Paşa tarafından tanınıp takdir edilmişti. Kırım Savaşı sırasında Vaniköy

¹⁰ Bunların daha sonra kitap halinde çeşitli basımları yapılmıştır: 1-**Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, (Hazırlayan: Bülent Demirbaş), Temmuz 1988, Arba Yayınları: 22, Tarih/Anı Dizisi Yayınları. 2-**Ahmet Rıza Bey, Anılar**, (Hazırlayan: Haluk Y. Şehsuvaroğlu), Haziran 2001, Cumhuriyet Gazetesi, Aydınlanma Dizisi: 208, Yeni Gün Haber Ajansı Basın Yayın ve Yayıncılık A.Ş. Ahmet Rıza Bey'in anıları, bu son baskısında, bütünüyle sadeleştirilerek günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır.

¹¹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor", *Akşam*, No:11515 (29 Ekim 1950), s.5.

¹² Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", *Akşam*, No:11227 (14 Ocak 1950), s.5.

üstündeki İcadiye Kasrı'nda oturan İngilizlerle görüşmesi, tavır ve kıyafetindeki Avrupalılıktan dolayı “İngiliz Ali Bey” diye anılmıştı. Oğlu Ahmet Rıza Bey de Vaniköy'deki bu aile yalısında 1857'de dünyaya gelmişti¹³.

Ahmet Rıza, ziraat eğitimi için Fransa'ya gitmiş; orada hürriyetin, tartışmanın, açık ve dürüst yönetimin hayranı olmuştur. Babasının ölüm haberi üzerine yurda dönerek tarım alanında çalışmak için Ziraat Nezaretine başvurmuş, çeşitli girişimlerde bulunmuş, fakat Türkiye'de modern anlamda bir ziraat uzmanlığı yapma olanağını bulamadığından Maarif Nezareti'nde görev almıştır. Nezaret tarafından Bursa İdadisine müdür ve kimya öğretmeni olarak tayin edilmiş, kısa süre sonra da Bursa Maarif Müdürlüğüne getirilmiştir. Bursa Maarif Müdürü iken göze çarpan bir etkinlik göstermiş ve Maarif Nezareti'nin takdirini kazanmıştı. Ancak Avrupa'da tanıştığı hürriyet ve insan hakları gibi kavramların etkisiyle Osmanlı idaresinin kötü yönlerine tahammül edememişti. Memleketin kalkınması hakkındaki düşüncelerini yayımlamak, gerekirse Osmanlı yönetimine karşı mücadele etmek için Paris'e gitmeye karar verdi¹⁴.

Ahmet Rıza, Fransız İhtilali'nin yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen milletlerarası sergiye (1889) katılabilmek için Maarif Nezareti'nden

¹³ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, **Boğaziçi'ne Dair**, s.90. Ali Bey hakkında farklı kaynaklarda benzer bilgilere rastlanmaktadır. Yine bunlardan birine göre Ahmet Rıza'nın babası Ali Rıza Bey, Türkiye'nin ilk Ayan Meclisi üyelerindendi. Ayrıca Ahmet Rıza'nın “*ecdadından birisi Üçüncü Sultan Selim'in Başkatibi idi. O da Hükümdar ile beraber, islahat taraftarı olduğundan Yeniçeriler tarafından katledil*”mişti (**Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Haz. Erdal Aydoğan-İsmail Eyüboğlu, Ankara, Alternatif Yayınları, 2004, s.26). Ahmet Rıza Bey'in genellikle 1859'da doğduğu kabul edilmektedir (Murtaza Korlaelçi, “Ahmed Rıza (1859-1930)”, **Felsefe Dünyası**, Sayı:4, Ankara 1992, s.47; Murtaza Korlaelçi, “Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü”, **Felsefe Dünyası**, Sayı:28, Ankara 1998, s.43; Barış Alp Özden, “Ahmet Rıza”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C.1:Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.120). Ancak 28 Eylül 1858 gibi gün-ay-yıl dizisi içinde tam tarih aktaran kaynaklar da söz konusudur (**Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, s.26). Yeğeni Osman Hami'nin kaleme aldığı A. Rıza'nın biyografisinde de doğum yılı olarak 1858 verilmiştir (Ahmed Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası**, Çev. Ziyad Ebüzziya, İstanbul, Akademik Kitaplar Serisi:12, 1982, s.14).

¹⁴ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Rıza bey ve muarızları”, s.5; Şehsuvaroğlu, “Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor”, s.5. Ahmet Rıza, 1883'te Fransa'ya gitmiş ve babasının ölüm haberi üzerine 1887'de yurda dönmüştür (Eminalp Malkoç, “Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, TC İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Sayı:11, Yıl:6/2007, s.96, dipnot 15). Bahaeddin Şakir'in vesikalarına dayanarak yayınlanan bir tefrikada da aynı bilgi görülmektedir. Ayrıca bu çalışmada Ahmet Rıza'nın “*Institut National Agronomique*”e girdiği, burada tahsilini tamamladığı ve son sınavlarına girmek üzere iken Ali Rıza Bey'in ölüm haberi üzerine ülkesine dönmek zorunda kaldığı belirtilmektedir (**Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, s.26-27).

izin istemiş, Nazır Münif Paşa ise sarayın böyle bir izin vermeyeceğini bildiğinden O'na gizlice Paris'e gitmenin yollarını aramasını tavsiye etmişti. Bu tavsiye üzerine Ahmet Rıza en yakın dostlarına hatta ailesine bile haber vermeden gizlice İstanbul'dan ayrılmış ve Marsilya'ya giden "Pake" vapuruna binmiştir.

Yetmiş mecediyisini (20 kuruş değerinde gümüş para) çaldığı ve geminin fırtınaya tutulduğu zorlu bir yolculuktan sonra Marsilya'ya ulaşmış, iki gün burada kaldıktan sonra Jenev'e geçmiştir. Bursa'da yaşayan Nazım adlı arkadaşına yazdığı mektuptaki "*Jenevi pek beğendim. En ziyade nazarı dikkat ve hayretimi mucip olan eser sokaklarda papaz kıyafetli parazitlere ve hemcins itlafına mahsus silahlarla müsellaah hunharlara tesadüf edilmemesidir. Vatani bu halde görmek saadeti acaba bize de nasip olacak mı?*" gibi ifadelerinden Jenev'den çok etkilendiği anlaşılmaktadır (Bakınız: Ek-1).

Ahmet Rıza, Paris'e gittiği ilk günlerde 1889 sergisine katılmış ve izlenimlerini yazdığı mektuplarda kaleme almıştır. Nitekim İstanbul'a gönderdiği 8 Eylül 1889 tarihli mektubundaki "*Meşhur Edisonun ihtirainna dalmıştım... Sergi insanın gözünü alıyor. Başını döndürüyor, kömür, rüzgâr, su ve hava tazyiki ile çalışan bir kaç makinenin harekâtını takip etmekten yorulduğumu hissettim... Başım mı dönüyor veya bahçesiyle saraylariyle birlikte ekspozisyon mu hareket ediyor diye bir müddet bilaihtiyar kuvvetin önünde şaşırıp kaldım. Meğer ben fonografta koca mucidin sesini dinlemeye uğraşırken akşam olmuş...*" (Bakınız: Ek-2) ve kız kardeşiyle yazışmasındaki "*İnsan hayalatta bir takım tatlı alemler, fenler vesaireler düşünebilir. Lakin bu expozisyon gibi mükemmel, muntazam ve hayret verici bir alem tasavvur edemez. En vahşi bir kavmin asarından en medeni erbabı maarif ve sanayiın mahsulüne kadar dünyada insanlara malum ne varsa hepsinin nümune olarak en güzelleri sergide mevcuttur*" (Bakınız: Ek-3) gibi cümleler serginin O'nun üzerindeki açık etkisini, çağdaş dünyanın O'nun başını nasıl döndürdüğünü gösteriyordu. Bu dönemde Ahmet Rıza, etkili olduğunu düşündüğü bir telgrafı "*huzuru şahaneye*" göndermiş, daha sonra da "*arizalarını*" padişaha yollamıştı. Ancak bu girişimler onu beklediği sonuçlara ulaştırmadığından Paris merkezli mücadelesine başlamıştır¹⁵.

¹⁵ Şehsuvaroğlu, "Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor", s.5. Nazım'a gönderdiği mektuptaki "*Dün sabah Parise vasıl oldum. Huzuru şahaneye takdim edeceğim telgraf biraz uzun, fakat müessir oldu. Bayramın ilk veyahut (bir gün evvel ayı görüp bayrak açarsa müminin) ikinci gününe tesadüf edecek. Nuri beyefendi vesair bir tanıdık vasıtasıyla ne olduğumu anlar ve bana yazarsanız minnettari lütfunuz olurum. Tesiri görülmezse on beş gün sonra ültimatom kalıklı mufassal bir arzıhal göndereceğim ve nazarı ehemmiyeti celb için tahrirat irsalini ufak bir telgrafta bildireceğim. Şayet yine meyus kalırsam, kemali teessüfle neşriyata başlayacağım*" ifadeleri Paris'e gitmeden daha önce Abdülhamit idaresine karşı

Ahmet Rıza yurt dışında mücadelesini sürdürürken, saray çeşitli baskı yöntemleri ile O'nu yolundan döndürme çabasındaydı. Bu baskılar; para teklifleri, kalebentliğe mahkum ederek göz dağı verme, dostları ya da hafiyeler aracılığı ile vazgeçirme, siyasi etkilerle işine son verdirme, gazetesini kapattırma gibi farklı şekillerde görülmüştü. Saray, bu yöntemlerle başarılı olamayınca ya akrabalarını kullanarak annesine (Naile Hanım), Ahmet Rıza'nın yurda dönmesi için "hasretin sonsuzluğundan bahseden" mektuplar yazdırtmış ya da arkadaşları ile arasını açacak bazı planlarla Paris'te O'nu yalnız bırakmaya çalışmıştır. Ancak bunların hiçbirisi onun kararlılığını etkilememiştir¹⁶.

Paris'teki ilk yıllarında Ahmet Rıza'nın yazdığı isimlerden biri de Türkiye'deki inkılap hareketlerinin tanınmış ismi Ebüzziya Tevfik Bey idi. 26 Ağustos 1893'te Ebüzziya Tevfik Bey, Ahmet Rıza'ya yazdığı bir mektupta "Bunu o kadar iftiharane söylerim ki sizden başkası cinnetime hükmeder" diyerek hem aralarındaki dostluğa vurgu yapmış hem de kendisine verdiği değeri ifade etmişti. Ahmet Rıza'ya "birader" şeklinde hitap ettiği bu mektuptaki "... Selmayı taltif bahsine gelince pederi addolunacak bir sinde [yaş] bulunduğum cihetle taltif değil, tatyib [iyi davranma] ve taifei nisadan [kadın kısmı] buldukları haysiyetle kudreti nev'iyem dairesinde himayeyi kendime mukaddes bir vazife bilirim. Fakat emin ol Rıza Bey ki, Selma, bugün memleketimizde erkekler içinde de kendisine akran bulunamayacak mertebelerde haizi irfan ve kemaldır. Her türlü vesaiti terbiyat ve marifet meşhud [yok olmuş] olan bir memlekette bu kızcağızın zuhuruna mucize diyeceğim geliyor. Ben ona ders vermek değil, onunla olan muhaberatım sayesinde kendi na[e]vakısını ikmale [eksiklikleri tamamlama] sai oluyorum. Selma bana bir mürşidi irfan hükmünü buldu. Herhangi bahse sevki kelim eylesem beni mebhut [şaşkın] ediyor..." cümleleriyle kız kardeşi Selma Hanım'a iltifat ederken dolaylı da olsa O'nun ailesine yönelik takdir duygularını da ortaya koyuyordu¹⁷.

II. Abdülhamit idaresine karşı Paris'te çalışmalarına girişen Ahmet Rıza'ya, daha sonra Batı'daki yönetim şekillerinden etkilenecek Osmanlı için daha liberal bir yönetim biçimini savunan bazı şahsiyetler de katılmışlardı. Memleket

mücadele kararını verdiğini düşündürmektedir (Bakınız: Ek-1). Padişaha yolladığı layihalar ve sarayın tepkisi hakkında Ahmet Rıza'nın açıklamaları için bakınız: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-1", *Cumhuriyet*, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2.

¹⁶ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", s.5.

¹⁷ Ahmet Rıza ile Ebüzziya Tevfik bir süre daha yazışmışlar, sonra bazı hoşnutsuzluklar nedeniyle bu yazışmalar sekteye uğramıştır (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ebüzziya Tevfik bey Namık Kemal anlatıyor", *Akşam*, No:11315 [12 Nisan 1950], s.5).

içindeki muhalif hareketler Ahmet Rıza ve arkadaşlarının yardımını görmüş; Avrupa'da yayımlanan gazeteler, makaleler sayesinde gizli cemiyetler genişleyerek etkilerini arttırmışlardı¹⁸. O'nun memleket dışında II. Abdülhamit idaresine karşı yürüttüğü mücadele 1889'dan (Mali 1305) 1908 (Mali 1324) yılına kadar devam etmiştir¹⁹.

3. İttihat ve Terakki ve Liderleri

II. Abdülhamit'in 1876 Kanun-ı Esasisi'ni yürürlükten kaldırması, idarede yaşanan yolsuzluklar kısa süre içinde gizli bir muhalefetin ortaya çıkmasına ve teşkilatlanmasına neden olmuştu. Genç Türkler adıyla faaliyete geçen bu aydınların bir kısmı amaçlarına ulaşabilmek için Avrupa'ya kaçmışlar ve Abdülhamit aleyhine yayımladıkları gazetelerini, makalelerini yabancı postalar aracılığı ile memlekete göndermeye başlamışlardı. İçerdeki ve dışarıdaki muhalefetin merkezini 1894'te beş Tıbbiye öğrencisinin kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti oluşturmuştu. Cemiyetin ilk programında meşrutiyet rejimi, ıslahat, eşitlik, vicdan hürriyeti, mal ve can masuniyeti ile hükümdar sorumluluğu üzerinde durulmuştu²⁰.

Kurucu gençlerin Tıbbiye'den mezun olmalarından sonra teşkilat çok daha fazla genişlemiş; Harbiye, Mühendishane, Bab-ı Ali ve Hazine-i Hassa

¹⁸ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", *Akşam*, No:11248 (4 Şubat 1950), s.5.

¹⁹ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", s.5.

²⁰ Şehsuvaroğlu, cemiyetin kuruluş tarihini 1894 olarak göstermiştir. Teşkilatın kurucuları arasından İshak Sukuti, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'nun adlarını vermiştir. Bu arada yayınladığı bir mektuba (Bakınız: Ek-5) dayanarak, kurucuların dört kişiden değil beş kişiden oluştuğunu söylemiştir (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", *Akşam*, No:11245 [1 Şubat 1950], s.5). 1894 olarak verilen tarih, Paris'te bulunan Ahmet Rıza'nın Doktor Nazım tarafından cemiyete davet edildiği ve yaşanan tartışmalardan sonra İttihat-ı Osmani'nin yerine teşkilatın adı olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kabul edildiği tarihtir. Hanioglu cemiyetin kuruluşunu şöyle değerlendirmektedir: "... İbrahim Temo ile İshak Sükûti'nin yaptığı ön görüşmeler sonrasında; bu talebeler konuyu kendilerine yakın olarak gördükleri iki talebeye; Abdullah Cevdet ve Mehmed Reşid ile onlara hemen katılan Konyalı Hikmet Emin'e açınca cemiyetin kurulması konusunda ilk karar alınmış oldu." Hanioglu, ayrıca Hüseyinzade Ali'nin, kuruculara Rus nihilistlerinin örgüt modelleri konusunda bilgi verdiğini yazmaktadır (M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C.I:[1889-1902], İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.174,176,180). Genellikle Tarık Zafer Tunaya'yı referans alan başka kaynaklarda ise kurucu isimler İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali şeklinde belirtilmiştir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s.51; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s.29; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasal Tarihi [1789-1914]*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.595).

memurlarına kadar birçok okul ve daire mensupları İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmışlardı. Zamanla gizli teşkilat birçok vilâyete yayılmıştı²¹.

Cemiyet üyelerini dışardan Ahmet Rıza teşvik ediyor ve yayınlarıyla destek veriyordu. Üstelik O'nun Paris'te yayımladığı *Meşveret* gazetesi yurt içinde büyük ilgi görüyordu. Bu arada Cemiyet üyelerince Ahmet Rıza'ya İttihat ve Terakki hakkında düzenli bilgi aktarılıyor ve O'ndan direktifler alınıyordu. O'na aktarılanlar arasında teşkilat hakkında çeşitli yorumlar, eleştiri ve şikayetler, Cemiyetin yurt içindeki faaliyetleri ve ortaya çıkan eğilimler, yeni üyelerle ilgili istihbaratlar, hükümetin Cemiyete karşı önlemleri (Bakınız: Ek-4 ve Ek-5)²², ülkedeki siyasal yaşam ve bunun dinamikleri, Osmanlı Serbesti Komitesi gibi yapılanmaların girişimlerini içeren birçok farklı konuda bilgi bulunuyordu. Bunların yanında Avrupa'daki siyasal şartlar, İngiltere'nin Osmanlıya karşı Avrupa'da blok oluşturma çabası, Rusya'nın Boğazlara dönük politikaları ve bu devletlerin birbirlerine karşı pozisyonları, Osmanlı hakkında Avrupa basınının tavrı, basında çıkan haber ve makaleler üzerinde de duruluyordu (Bakınız: Ek-6)²³.

3.1. Ahmet Rıza ve Mizancı Murat Tartışması

Prens Mehmet Ali Fazıl Paşa, Samipaşazade Sezai, Mizancı Murat, Ahmet Saib ve Nazım Bey gibi isimler Paris'te Ahmet Rıza'nın yanında harekete katılmışlardır. Özellikle hızlı bir büyümenin yaşandığı dönemde Mülkiye Mektebi'nin öğretmenlerinden Murat Bey'in gizli cemiyete katılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri tarafından heyecanla karşılanmıştı²⁴. Böyle önemli şahsiyetlerin teşkilata katılmaları aydınların Cemiyete olan güvenini arttırmıştı²⁵.

²¹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", s.5; Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5. Gizli olarak teşkilatlanmış İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin birer numarası vardı. Üyeler, kendilerini cemiyete sokan kişiyle, komitenin talimatlarını bildiren kişiyi tanıyorlardı. Farklı komiteler olduğundan bunlar da numaralandırılmıştı. Örneğin üçüncü komitenin 80 numaralı üyesi 3/80 olarak gösteriliyor, imzasını da bu şekilde atıyordu. İstanbul'da önce biri Bab-ı Seraskeri'de, diğeri Samatya'da olmak üzere iki komite kurulmuştu. Birinin başkanı Serasker yaveri kaymakam Şefik Bey, diğeri başkan Şeyh Naili idi. İstanbul merkezinin başkanlığını da Bab-ı Askeri muhasebat dairesi başkanı Hacı Ahmet Bey kabul etmişti (Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", s.5).

²² Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", s.5.

²³ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1896 da dış siyasetimiz, Jön Türkler ve yabancı basın", *Akşam*, No:11441 (16 Ağustos 1950), s.5.

²⁴ Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", s.5.

²⁵ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5.

Murat Bey, İstanbul'da hür fikirleri ve cesaretiyle büyük ilgi uyandıran aydınlardan idi. II. Abdülhamit'e bazı "layihalar" vermiş ve kendisi Yıldız Sarayı'nda huzura kabul edilmişti. İki saat on dakika süren görüşmeden sonra Murat Bey her şeyin düzeleceğine ve yaşanan bütün kötülöklere "maiyet halkının ve Bab-ı Ali'nin" neden olduğuna gönölden inanmıştı. Bu görüşme hakkında şunları aktarmıştı:

"... Hâsılı Padişahımızın ifadesine hak vererek kemali ihtiram [hürmet] ve ehemmiyetle dinliyordum. Diyordu ki, Mithat paşa ile rüfekasından [arkadaşlar] pek aldandığı gibi, Sait paşanın iğfalâtına [aldatmalar] kani olarak, halkın emniyet ve muhabbetine sekte verecek mesleğe gidildi. O mesleğin de sakameti anlaşıldı ise de ne çareki biraz geç anlaşılarak tehlikeden masun olarak avdet etmek için imkân kalmadı. Zaten bu gibi meslek, tab'ı hümayuna esasen pek muhalif olduğu cihetle Sait paşaya olan inkisarı kalbin [kalp kırıklığı] tamir kabul edemeyeceğini ketmetmedi [saklamamak]. İki saat on dakika süren bu mülakat o günden itibaren sıkça huzura kabul olunarak beraberce bir çok umurü mühimme müzakere edileceğini, yarından itibaren bu işe başlanılacağını mübeyyin [açıklayan] bir emir ve iradei seniye ile hitam buldu. Ayağa kalkıp gider iken kendisi dahi ayağa kalktı ve kemali nezaket ve iltifatla kapıya kadar geldi ve onu kendi eliyle itti. Hattâ bunu sofada bekleyen Hacı Ali bey ile, oda kapısında duran Hacı Mahmut efendi ve merdiven başında bulunan Lûtfi ağa gördüler. Hacı Mahmut efendiye selâm verdim, Lûtfi ağa dahi selama durmuş iken bilmem niçin selam vermedim. Mahut kapıdan çıkarak Başmabeyincinin odasına kadar sessiz yürüdük, oraya vasıl olunca dedim ki: - Allah cümlelizin müstahakını versin, melek gibi bir Padişaha malik iken âsarını harice şeytan âsarından daha beter surette aksettiriyorsunuz, yazık değil mi milyonlarca halka. Muhatabım (Hacı Ali bey) manidar bir tebessümle yüzüme bakarak: -Üç gün sonra seni de görürüz, evladım, dedi." Murat Bey'in yanıldığı anlaması uzun sürmemiş ama bir daha sarayın yakınına bile uğrayamamıştı²⁶.

Bu arada Murat Bey'in etkisi ile Abdülhamit idaresine karşı harekete geçen Ahmet Saib Bey de Cemiyete katılmıştı. Murat Bey, Ahmet Saib'in çağrısı ve teşvikleri üzerine Mısır'a gitmeye²⁷ ve II. Abdülhamit idaresine karşı daha etkili faaliyet yürütmeye karar vermiştir. Bu kararının ardından yurt dışına kaçmış²⁸, Odesa yoluyla Avrupa'ya geçmiştir. Paris'te Jön Türklerin lideri durumundaki Ahmet Rıza Bey ile görüşmüş ancak bu görüşme iki tarafı da

²⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", *Akşam*, No:11252 (8 Şubat 1950), s.5.

²⁷ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", *Akşam*, No:11276 (4 Mart 1950), s.5.

²⁸ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamazlıklar", s.5.

tatmin etmemiştir²⁹. Birbirlerini İstanbul'dan tanımalarına rağmen Murat Bey Paris'e geldiğinde Ahmet Rıza tarafından soğuk karşılanmıştı. Ahmet Rıza, yaptıkları ilk görüşmede takip edilecek program ve hareketlerden bahsetmemeye özen göstermiş, adeta bundan kaçınmıştır. Ahmet Bedevi Kuran'a göre O'nun bu tavrı Mizancı Murat'ı rakip gördüğünün bir göstergesi idi. Kuran, Ahmet Rıza'nın bu yönünün Jön Türk birliğini sık sık baltaladığını yazmaktadır. Diğer yandan, kitabında, sürekli, iflah olmaz liderlik tutkusunu olduğunu iddia ederek, onu eleştirmiş, hatta suçlamıştır³⁰.

Avrupa'da fazla uzun sayılmayacak bir duraklamadan sonra Murat Bey, İttihat ve Terakki'nin güçlü olduğu Mısır'a geçerek *Mizan*'ı çıkarmaya başlamıştır³¹. Murat Bey'in Mısır'a geçişi hakkında Cemiyetin bölgedeki üyelerinden Hasan Hüsameddin'in (Mekteb-i Tıbbiye'deki lakabıyla Şişman Hasan Arif) "*Dergâha*" başlığı ve "*Hazreti Pir*" hitabıyla Ahmet Rıza'ya yazdığı 3/27 imzalı ve 4 Ocak 1896 tarihli mektupta şöyle deniyordu:

"Murat bey bugün Brendizi'den gelecek posta ile İskenderiye'ye çıkacağından doktor İsmaili görüşmek üzere İskenderiye'ye gönderdim. Alacağımız tafsilâtı sonra arzeylerim. Lâkin tahkikatı mevsukam İngilterede lort Salisburry ile görüştüğüne ve ondan aldığı emir üzerine (*Mizan*) ı çıkarmak için geliyormuş."

Mizancı Murat hakkında aynı kişi tarafından sağlanan ve oldukça eleştirel içerikli istihbarat akışı bundan sonra da devam etmiştir (Bakınız: Ek-7 ve Ek-8)³². Ahmet Saib Bey ise 1898 yılında Ahmet Rıza'ya yazdığı ve siyasi faaliyetlerini anlattığı bir mektupta Murat Bey için "... Murat beye mektup yazdım. Mesuliyeti üzerine alarak oradan çıkmasını ve buraya gelmesini talep ettim. Murat bey çıktı geldi..." diyordu³³.

²⁹ Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", s.5.

³⁰ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, s.55,57,118,216,227,288. A. Rıza Bey İstanbul'a döndükten sonra, İkinci Meşrutiyet yıllarında da, Murat Bey'le arasındaki çekişme devam etmiştir. Özellikle Abdülhamit'in "*Ahmed Rıza Bey'in ikameti için de bir mahal bulunarak tefrüşi için Hazine-i Hassa'ya tebligat icra olunsun*" emri gazetelerde yayınlanınca, Mizancı Murat Bey şiddetli eleştirilerde bulunmuştur (*Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990, s.414-415). Mizancı Murat Bey'in, A. Rıza hakkındaki eleştirileri ve suçlamaları için bkz: *Mizancı Murat Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, Hzr: Celile Eren Ökten, İstanbul, Marifet Yayınları, 1977, s.201,211,219,288-289,330-331,367-370.

³¹ Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", s.5.

³² Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5.

³³ Murat Bey, Mısır'a ulaştığında Gazi Muhtar Paşa'ya söyleyerek ona 25 lira maaş verilmişti (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", *Akşam*, No:11276 [4 Mart 1950], s.5).

Ahmet Rıza'ya gönderilen mektuplardan anlaşıldığına göre, Mizancı Murat, Mısır'da Cemiyet temsilcilerince karşılanmış ve kendisiyle çeşitli görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmeler sırasında Mizancı Murat'ın, Cemiyetin çizgisinden hayli uzak olduğu görülmüş ve Hasan Hüsameddin'in aktardığına göre kendisi uzun uğraşlardan sonra "yola getirilebilmişti". Hatta "baş olmasını pek çok sevdiği için" ve böylece "arzu olunan dereceye getirebilir" ümidiyle hem Mısır şubesine tayini hem de şube başkanlığına atanması istenmişti³⁴. Bunların paralelinde Murat Bey, Mısır'da faaliyete geçmiş ve Ahmet Rıza Bey kendisini mektuplarıyla teşvik ederek, cesaretlendirmişti³⁵.

O sıralarda *Sada* gazetesini yayımlamaya başlayan Ubeydullah Efendi'ye göre Murat Bey'in amacı "olsa olsa Ezher ülemasından bir fetva alıp da Sultan Abdülhamit Han"ın hilafetinin gayri meşru olduğunu ilan etmektir. İstanbullu bir Rum'un kendisine gönderdiği mektuptaki "Murat bey gazeteci olursa ben de Halife olurum" ifadesine de yer veren Ubeydullah Efendi, Mizancı Murat'ı "eksikliklerini bilmemekle" suçluyordu³⁶. Ancak kısa bir süre sonra Ahmet Rıza ve Murat Bey ile anlaşmak istemiş ve bu çabalarını *Sada*'nın 16. sayısında "Ben Meşveret eshabını hakkı kabule davet etmemişmiydim... Eshabı Meşveretin bazılarıyla gidip görüştüm. Daha dava[e]te icabet ederiz demediler amma Rıza beyle, Murat beyin Zatı Şahane aleyhinde bulduklarından dolayı fevkalade nadim olduklarını söylediler. Konuşmalarından tuttıkları meslekten nadim [pişman] oldukları pek zahir. Fakat geriye dönmeye utanıyorlar. Benim fikrimce utanacak bir şey varsa, anladıktan sonra hatada ısrar etmektir. Mamafih Meşveretin çıkan son adetlerinde İngiltereyi hakimiyete davet etmekten feragat etmeleri ve ecnebilere imdat beklenemeyeceğini itiraf eylemeleri kendilerinin yavaş yavaş sair hatalardan da vaz geçecekleri hakkında beni ümitvar ediyor..." sözleriyle aktarmıştı³⁷. Belli belirsiz olmakla birlikte, bu sözler Cemiyet içindeki çelişkiler açısından değerlendirilebilecek niteliktedir. Öte yandan Ubeydullah Efendi'nin *Meşveret* ve *Mizan*'la bir birlik kurma çabası boşa çıkmış ve Jön Türklere şiddetle çatmaya, onları doğru yol üzerinde bulunmamakla suçlamaya başlamıştı. Ahmet Rıza'ya yolladığı 20 Eylül 1896 tarihli mektubunda "Eğer mesleki alileri o aramakta olduğumuz tarihi saadet ise bendeniz o yola girmek, yok mesleki acizanem tarihi necat [kurtuluş] ise sizi de min gayri haddin [haddim olmayarak] o yola koymak isterim. Birbirine tamamen muhalif olarak tuttuğumuz yolların ikisi de tarihi

³⁴ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5.

³⁵ Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", s.5.

³⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Elli dört sene evvel Londrada Ubeydullah efendinin mücadeleleri II", *Akşam*, No:11413 (19 Temmuz 1950), s.5.

³⁷ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Elli dört sene evvel Londrada Ubeydullah efendinin mücadeleleri III", *Akşam*, No:11416 (22 Temmuz 1950), s.5.

saadet olamaz. Ya ikisi çürüktür, yahut ikiden bir sağlamdır. Hangisi sağlam ise öbürünün salikleri [mensuplar] çürükten vaz geçmeli... Murat bey doğrudan doğruya memleketin Avrupalı elinde idare olmasından başka bir şey istemiyor... Padişah yalnız Müslüman tebaadan korkar... Millet namına Padişahı korkutmaktan ve binaenaleyh müşkülâtı tezyit [zorlukları artırma] etmekten ve bir takım masumları haksız yere tepeletmekten başka bir şeye yaramıyan şu husumet tavrı bırakılsa, hatta biraz kendisi dostluk yüzünden teşvik ve teşci [yürekendirme] olursa memleketin içinde yuvarlanmakta olduğu girdabi beladan kurtulmasına ve memleketimizde İslam ahalinin politika namına her gün, her saat görmekte ve çekmekte oldukları elim faciaların hafifletilmesine cidden yardım edilmiş olur fikrindeyim..." sözleriyle bu görüş ayrılığını açıklamıştı³⁸.

Ahmet Rıza ile Mizancı Murat arasında da görüş ayrılıkları vardı. Şehsuvaroğlu'na göre, Murat Bey Mısır'da çalışmalarına başladığında, daha başlangıçta Ahmet Rıza ile aralarında görüş ayrılıkları olduğu, özellikle Murat Bey'in Jön Türklerin liderliği konusunda çok istekli olduğu görülmüştü. Nitekim Murat Bey mektuplarında Jön Türklerin Ermenilerle, özellikle Hınçaklarla yaptıkları görüşmeleri ve işbirliğinin ilkelerini açıklamış; ihtilal hazırlıkları ile veraset sorunundan³⁹ bahsetmişti. Bu yazışmalarda oldukça yönlendirici ifadeler de kullanmıştı. Bu arada İdare-i Mizaniye başlıklı mektubunda "... Riyasette gözüüm yoktur. Başka biri reis olursa itaat ederim. Lâkin bu itaat ve istiklâl olmayınca riyaset etmek elimden gelmez, zira bütün emniyetimizi berbat ederiz. Bende üç dört sır vardır ki fevkalade memnun olacağımızı bildiğim halde şimdilik size bile söylemek elimden gelmez. Bunlar cemiyete mensubiyetime halel vermeyip şanını arttırır. Lâkin sır olarak saklamak icabı haldendir..." yazmayı ihmal etmemişti (Murat Bey'in mektupları için bakınız: Ek-9 ve Ek-10)⁴⁰. O'nun liderlik doğrultusundaki tavırları aslında Ahmet Rıza'nın Mısır'dan mektuplar aracılığı ile aldığı bilgileri bir ölçüde doğrulamaktaydı.

Yine Hasan Hüsameddin'in aktardıkları arasında Mizancı Murat'ın saf, herkese inanan biri olmakla birlikte koltuk sevdalısı olduğu ve Cemiyet adına hareket ederek çeşitli sorunlara yol açtığı yönünde değerlendirmeler vardı. O kadar ki Mısır'daki teşkilat üyelerine göre "Artık çekilmez bir hal almıştı". Bu duruma rağmen, İttihat ve Terakki Komitesi, Mizancı Murat'ın bir süre için

³⁸ Şehsuvaroğlu, "Elli dört sene evvel Londrada Ubeydullah efendinin mücadeleleri III", s.5.

³⁹ Mizancı Murat, saltanatın babadan büyük erkeğe evlada geçmesine taraftardı. Yalnız uzun zamandan beri sırasını bekleyen Veliht Reşat Efendi'nin padişah olmasını kabul ediyor ve ondan sonra veraset şeklinin büyük oğuldan büyük oğula geçmesini istiyordu. Ancak cemiyet bunu kabul etmemişti.

⁴⁰ Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", s.5.

Mısır'dan Avrupa'ya gitmesini istemiştir⁴¹. Ahmet Saib mektubunda O'nun Avrupa'ya gidişi hakkında "Murat beyi severim, hemşerimdir. Fakat ciddi olmadığını ve kendisine iş gördürmek için çocuk gibi kullanılmasını ve saireyi bilirim. Bir seneden ziyade böyle kullandık. Fakat işler bunun arzu ettiği gibi gitmediğinden camı sıkılmaya başladı... Bir kaç gün sonra Murat bey dahi gelerek, sureti katiyede İstanbul'a avdet etmek niyetinde olduğunu söyledi. Özürler beyan etti... Anladım ki daha biraz devam ederse çıldıracak. Bunun üzerine Avrupa'ya gönderdim. Orada ahvali siz bilirsiniz, netice malum..." diyordu ki, bunlar Hasan Hüsameddin'in yazdıklarının büyük kısmını onaylıyordu⁴².

Avrupa'ya gelen Murat Bey ile Ahmet Rıza Bey görüşmüşler ve aralarında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı⁴³. Bu anlaşmazlık sert tartışmalara, dargınlığa dönüşmüştür. Bu gelişme üzerine Ahmet Saib, Ahmet Rıza'ya bir mektup yazarak, Avrupa'da önder kadro arasında yaşananların teşkilat üyelerini üzdüğünü, İttihat ve Terakki'nin düşmanlarını ise sevindirdiğini belirtmiş; işin aslını bilmemekle beraber Mısır ve Suriye gruplarının Ahmet Rıza'yı haksız gördüğünü anlatmıştır. Aynı mektupta Ahmet Rıza'yı Cemiyetin kurucusu olarak nitelendirirken her ne olursa olsun çoğunluk kararına uyulması gerektiğine işaret etmişti⁴⁴.

Bu dönemde İttihat ve Terakki Komitesi *Meşveret* ve *Mizan*'ın yayımlanması ile ilgilenmiş, çıkarılacak yazılar hakkında görüşler bildirmiş ve çeşitli kararlar almıştır⁴⁵. Komitenin kararları Ahmet Rıza'nın pek hoşuna

⁴¹ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5.

⁴² Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", *Akşam*, No:11276 (4 Mart 1950), s.5.

⁴³ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5. II. Abdülhamit'in girişimleriyle Murat Bey İngilizler tarafından Mısır'dan çıkartılmıştı (Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", s.5).

⁴⁴ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", s.5.

⁴⁵ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5. 1896 sonlarında cemiyet içinde yeni bir düzenlemeye gidilerek, Ahmet Rıza'nın yerine Mizancı Murat, İttihat ve Terakki Cemiyeti reisliğine getirilmiştir (Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2007, s.46,55-56; Hanoğlu, a.g.e., s.206,210-214,226; Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rıza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s.125). Yeni alınan kararlar doğrultusunda Ahmet Rıza sadece Fransızca *Mechvéret*'in başında bulunacaktı. Ayrıca Fransızca sayıyı denetleyecek iki kişi görevlendirilmişti. Fakat Ahmet Rıza, denetçilerin yetkilerini kabul etmedi. Bunun üzerine Murat istifa etti ise de istifası Komite tarafından kabul edilmedi. Sonunda Ahmet Rıza'nın Cemiyetle hiçbir ilgisi olmadığını göstermek için Cemiyet 24 Nisan 1897'de Cenevre'ye taşındı (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s.110-111; Hanoğlu, a.g.e., 213-214). Paris'te Ahmet Rıza Bey'in başkanlık yaptığı 23 Teşrin-i evvel 1896 tarihli bir toplantıda *Meşveret* gazetesi tartışma konusu olmuştu. İlgili toplantı tutanakları için bakınız: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "İlk

gitmemiş ve bu kararlara uygun davranmamıştı. Bu durum karşısında Murat Bey, Ahmet Rıza'nın Cemiyetin kararlarına uymasını bildireceğini söyleyerek, adeta barışçı bir tavır takınmış ve 1 Haziran 1897'de *Mizan*'da bazı haberler yayımlamıştı. Bu haberlere göre kendisi başkanlıktan çekilmiş, Ahmet Rıza Bey de Cemiyetten ihraç olunmuştu. *Meşveret*, Ahmet Rıza Bey tarafından yayımlanacak, fakat içeriği bir kurulun denetiminde olacaktı. Gerçekte Cemiyet ile Ahmet Rıza arasındaki soğukluğun temelinde, Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki Komitesini, Paris Pozitivist Komitesi ile birleştirmek istemesi yatıyordu.

Cemiyet içinde bu çekişme sürerken, İstanbul'da Tıbbiye ve Harbiye'de bazı gençlerin II. Abdülhamit idaresi aleyhindeki mektupları bulunmuştu. Taşkışla'da kurulan Divan-ı Harp, 2 Temmuz 1897'de 13 kişiye ölüm, 21 kişiye müebbet kürek cezası vermiş ve toplam 81 kişiyi çeşitli cezalara çarptırmıştı. Öte yandan II. Abdülhamit Avrupa'daki Jön Türklerle teması geçmiş ve Ahmet Celalettin Paşa aracılığı ile memlekete dönmeleri halinde kendilerinin cezalandırılmayacaklarını, istenen reformların yapılacağını bildirmişti. Ahmet Celalettin Paşa ile yapılan görüşmeler sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti kaldırılmış ve *Mizan* gazetesi tatil edilmişti. Mizancı Murat da Hikmet Bey'le İstanbul'a dönmüştü. Hilmi Bey araştırmalarına devam etmek için Cenevre'de kalmış, Şerefeddin Bey de aynı amaçla Paris'ten ayrılmamıştı. Çürüksulu Ahmet Bey Belgrat, Şefik Bey Viyana ataşe militerliklerine atanmışlardı. II. Abdülhamit alınan sonuçtan memnun kaldı. Aynı sıralarda İstanbul gazetelerinde "*cülûs*" münasebetiyle ilan edilen genel affın kapsamında siyasi suçların da yer aldığı ve siyasi suçluların "*aff-ı şahaneye*" uğradıkları açıklanıyordu.

II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki'ye ağır bir darbe vurmakla birlikte, kesin bir başarıya ulaşamamıştı⁴⁶. Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Ahmet Rıfat Bey'in, Ahmet Rıza'ya yazdığı 27 Eylül 1899 tarihli mektupta bunu doğrular ifadelerle karşılaşılmaktadır. Mektuptaki "*Dersaadet fena halde telaşa, sizin cemiyet namına konferanslara gidip bizzat konferans verdiğiniz duyuldu ve Şerif paşayı Abdülhamidin sizi hükümet marifetiyle Kristanyadan çıkartması eğer çıkartamaz ise sefaretini lağvedeceği ve Şerif paşanın da aheste alması üzerine Abdülhamidin fena halde telaşa düştüğünü İstanbulda duymadık hiç bir kimse kalmadı gibi. Hele Ahmet Celalettin paşanın boş döndüğünü görenler artık hiç*

Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-4", *Cumhuriyet*, No:9149 (29 Ocak 1950), s.2.

⁴⁶ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5. Başka kaynaklarda idam kararı verilen kişi sayısı 12'dir (İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı-azam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, İstanbul Kitabevi Yayınları, 1986, s.6-7).

*kulup takmaya hakları olmadığını anladılar*⁴⁷ sözleri İstanbul'un siyasi havasını açık bir şekilde anlatıyordu (Bakınız: Ek-11). Bu yazışmadan da anlaşılacağı gibi, Ahmet Rıza ve çevresindeki birkaç arkadaşı Paris'te, hiçbir teklifi kabul etmeden azimleriyle ayakta kalmışlardı⁴⁸. Bu durumu Samipaşazade Sezai Bey *"Ben dahil olduğum zaman cemiyet dağılmış, Ahmet Rıza bey mermerden bir heykel gibi ortada duruyor, doktor Nazım bey ziri nüfuzunda fakat bir piédes lal bir kaide gibi bulunuyordu"* cümlesiyle özetlemiştir⁴⁹.

Bu sarsıntılı dönemde Halil Ganem Efendi ile Ahmet Rıza bir yabancı gazeteye şu yazılı demeci yollamışlardı:

*"Biz inatçı değiliz. Fakat Abdülhamidin vaadlerine inanamayız, biz iş, fiil isteriz. Murat bey, bizi affederler mumaileyhin Abdülhamide rehin mukabilinde gitmesine hiç ihtiyaç yoktur. Murat beyden bu fedakârlığı kimse talep etmiyor, fırkamızın programı malumdur Abdülhamit tarafımızdan muavenet görmek isterse bu programı kabul eder. Zira bu mücahededen sarfi nazar etmekle biz mutazzarrur [zarar gören] olsak bile gene hali muhafaza ve vatanımızın âtisini temin etmeye katiyen azmetmişizdir."*⁵⁰

Hepsinden önemlisi bu yaşananlar, Murat Bey hakkında Ahmet Rıza'ya gönderilen istihbaratın içeriğini neredeyse birebir doğru çıkartmıştı. Dolayısıyla Ahmet Rıza ile Mizancı Murat'ın tartışmalarında, Ahmet Bedevi Kuran

⁴⁷ Ahmet Rıfat Bey bu mektubunda hem *Meşveret* için gönderilen 270 Franktan hem de İstanbul'daki cemiyet şubeleriyle üyelerinin durumundan bahsetmişti. Kardeşinin öldürülmesinden sonra 11 Ekim 1899'da Ahmet Rıza'ya yazdığı mektubunda ise II. Abdülhamit'i kardeşi Cavit Beyi öldürtmekle suçlayarak adeta savaş açıyordu (Bakınız: Ek-12) (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sadrâzam Halil Rıfat paşazade Cavit beyin katli hakkında bilinmeyen mektuplar", *Akşam*, No:11378 [14 Haziran 1950], s.5).

⁴⁸ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5. Azimli ve kararlı tavırları Ahmet Rıza'yı toplayıcı bir merkez haline getirmiş, ilerleyen tarihlerde de bu tavrının izleri sürmüştür. Nitekim 2 Haziran 1906 tarihli Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir imzalı bir mektupta şunlar yazılmıştı: *"Eski cemiyetin dağılmasına sebep, Ahmet Rıza Bey değil, Murad Bey'lerin, Sükuti'lerin, Abdullah Cevdet edepsizlerinin paraya tama'ı ve ahlaksızlıkları sebep olmuştur. Bu herifleri Sultan Hamid 1500 frank maaşla satın aldıkları zaman Ahmet Rıza Bey'e serfler gönderiyor, sefaretler vaat ediyordu. Yine Ahmet Rıza Bey'i hürriyetperverane mesleğinden çeviremedi..."* Dr. Nazım'ın Cavit Bey'e gönderdiği 11 Mayıs 1921 tarihli bir mektupta da çok farklı bir çerçeve içinde aynı yaklaşıma rastlanmaktadır. Dr. Nazım bu mektubunda şunları yazmıştı: *"Ahmet Rıza Bey hakkında bende teessüs etmiş bir kanaat vardır. Zavallı Ahmet Rıza Bey keşke Manyasizade Refik Bey gibi Meşrutiyeti müteakip ölseydi. Pek muhterem bir nam bırakmış olurdu."* (Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobenî*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, s.64;164).

⁴⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sami paşazade Sezai bey VI", *Akşam*, No:11346 (13 Mayıs 1950), s.5.

⁵⁰ Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", s.5.

tarafından ileri sürüldüğü gibi Ahmet Rıza'nın liderlik ihtirasının payı olsa da⁵¹ görünen o ki bu görüşmelerin kaderini büyük ölçüde Murat Bey hakkında Mısır'dan yazılan mektuplar belirlemiştir. Mektuplarda yazılanlar nedeniyle Ahmet Rıza'nın Murat Bey'e güvenmediği ve ona göre tavır takındığı rahatlıkla söylenebilir.

3.2. Ahmet Rıza ve Ahmet Saib

İkinci Meşrutiyet hareketini hazırlayanlar ve kalemiyle bu davaya hizmet edenler arasında Ahmet Saib Bey de vardı. Dağıstan'da doğmuş, ilköğrenimini ve Harbiye'yi bitirdikten sonra Türkiye'ye göç etmiştir. Türk ordusundaki görevine İstanbul'da başlamış ve yüzbaşılığa kadar yükselmiştir. Beş senelik bir hizmetten sonra, kendi ifadesiyle “İstanbulun ahvali bir müslümanı sevindirecek ahvalden olmadığından” üç sene Anadolu'da görev yapmıştı. Daha sonra yeniden İstanbul'a getirilerek Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yaverliğine atanmıştır. İstanbul'da hürriyet taraftarlarıyla, özellikle hemşehrisi Murat Bey ile yakın bir temas kurmuştur. Bu dönemde Murat Bey ile olan yakın ilişkisinin etkisiyle Abdülhamit idaresine cephe alanlardan biri haline gelmişti. Bir süre sonra Murat Bey ile aldıkları kararlara uygun bir şekilde Ahmet Saib Mısır'a gitmiştir.⁵²

Ahmet Saib ve Murat Bey Mısır'da ne şekilde çalışacaklarını belirlemişler, özellikle aralarında Gazi Muhtar Paşa'nın pozisyonu hakkında görüşmüşlerdi. Buna göre, Paşa'nın durumu uygun olursa ikna edilerek, İstanbul'a karşı bir harekete girişilecekti⁵³. Ahmet Saib, Ahmet Rıza'ya yazdığı 29 Nisan tarihli bir mektubunda bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştı:

⁵¹ Ahmet Bedevi Kuran, a.g.e., s.55,57,118,216,227,288.

⁵² Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, **Akşam**, No:11276 (4 Mart 1950), s.5. Ahmet Saib, Mısır'daki yayın hayatına *Sancak* ve *Kanun-i Esasi* gazetelerini çıkartarak başlamış, daha sonra *Şûra-ı Ümmet* ekibine katılmıştır (Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, s.5). Mısır'da basılan *Şûra-yı Ümmet*'in adını Boşnak Hoca Kadri Efendi koymuştu. Bu gazete, sert muhalefetiyle II. Abdülhamit'e karşı basındaki cephelerden biriydi (Şehsuvaroğlu, “Sami paşazade Sezai bey VI”, s.5). *Şûra-yı Ümmet*'teki çalışmalarının yanında tarihle de ilgilenmiş ve bazı çalışmalar yapmıştır. Vakayi-i Sultan Abdülâziz, Tarihi Sultan Muradı Hâmis, Sultan Hamit, Son Osmanlı Rus Muharebesi, Tarihi Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası, Rehnümayi İnkılâp isimleriyle yayınladığı eserlerini belgelere dayanan bilimsel bir yöntemle yazmamış, daha çok “polemique” bir amaçla kaleme almıştır (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, **Akşam**, No:11280 [8 Mart 1950], s.5). Yazdığı bazı mektupları Ferruhşad Müstear adıyla imzalayan Ahmet Saib'i Mısır grubu içinde sevmeyenler de bir hayli çoktu. Ancak ne olursa olsun birçok maddi menfaatten feragat ederek, II. Meşrutiyet'in öncü kadroları arasında şerefli bir yer edinmiştir (Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, **Akşam**, No:11280 [8 Mart 1950], s.5).

⁵³ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, **Akşam**, No:11276 (4 Mart 1950), s.5.

“Çünkü bunun hareketi ahvale ne suretle tesir edeceği daha malûm değildir. Şüphesiz Gazi paşa diğer vükelâya kıyas olunamaz. Cesurdur. İcap ettiği zaman erkeklik göstermek iktidarına maliktir. Fakat bu erkeklik ne dereceye kadar varabilecektir. Burası meçhuldür... Her halde Sultan Hamide karşı alenen muarız bir vaziyette bulunacağı muhakkaktır... Sultan Murat meselesi oldukça tesir etti. Fakat Muhtar paşa mes[e]lesi hepsini bastırdı.” (Bakınız: Ek-13)

Jön Türkler, Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bir gün saraya karşı cephe alacağını düşünüyorlardı. Bir yandan bu değerlendirmeleri yaparlarken bir yandan da zaman zaman Sultan Murat meselesini ortaya atıyorlardı. Böylece hem kuvvetlerini arttırmayı hem de II. Abdülhamit'i büyük bir sorunla karşı karşıya bırakmayı planlamaktaydılar. Nitekim Ahmet Saib yine Nisan 1900 tarihinde Ahmet Rıza'ya yazdığı başka bir mektupta Çırağan'da kapalı bulunan eski hükümdar V. Murat ile ilgili Jön Türklerin düzenlemeleri hakkında bilgi verirken “... Sultan Murat hakkındaki teşebbüs pek yolundadır. Bendeniz bu nüshada Sancakta bir makale yazacağım. (El Muazzam) gazetesi dahi meşverette bu maddeye dair bir şey görmediği gibi yazacağını vâdetti. Bundan maada ümit ederim ki bir kaç büyük zatı dahi bu işe iştirak ettirebilirim. Tafsilâtını görüştüğümüzde elbette arzederim” demektedir.

Bu dönemde II. Abdülhamit Avrupa ile Mısır'da kapsamlı bir karşı faaliyete girişmiş ve Jön Türklerin bir kısmı bazı memuriyetleri kabul etmeye başlamışlardı. Ahmet Saib mektubunda “Mısırda yirmiden ziyade firarinin İstanbul'a gönderilmesine teşebbüs edildiğini ve bu suretle oradaki Jön Türklerin kaldırılmak istenildiğini prens Mehmet Alinin çekildiğini, Mithat paşa zade Ali Haydar beyin Avrupaya gideceğini, on beş firarinin de avdetleri için İstanbul'a yazıldığını” bildirmektedir. Ayrıca Mısır'daki teşkilat mensuplarını toplayacağını ve Cemiyetin genel başkanlığına Ahmet Rıza'yı seçeceklerini, bu sonucu Avrupa ajansları aracılığı ile gazetelerde yayımlatacaklarını da mektubuna eklemiştir⁵⁴.

Ahmet Saib, bir yandan Mısır'da yayınları ve siyasi girişimleriyle yoğun bir çalışma içindeyken, bir yandan da Jön Türkler arasında beraberlik ve bir uyum oluşturulmasını ümit ediyordu. Ahmet Rıza'ya yazdığı mektuplarda Avrupa ve Mısır'daki bazı Jön Türklerin dağınıklığından, amaçsızlığından ve güvenilmez ortamdaki şikayet ediyordu. 2 Şubat 1901 tarihli mektubunda bu durumdan II. Abdülhamit'in istifade ettiğini ve birleşmek için bir kongrenin toplanması gerektiğini yazıyordu (Bakınız: Ek-14)⁵⁵.

⁵⁴ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, *Akşam*, No:11280 (8 Mart 1950), s.5.

⁵⁵ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, *Akşam*, No:11280 (8 Mart 1950), s.5.

“*Sultan Hamid'in Yeni Bir Tedbiri*” adlı makalesi nedeniyle 18 Ocak 1905’de saat 17.30’da Kahire’de İsplandit Bar’ın önünde yakalanarak tutuklanan Ahmet Saib, adi suçlar işleyenlerle birlikte hapsedilmiştir. Bu gelişme ve tutukluluk hali O’nu oldukça sarstı. Mısır’daki Jön Türkler, Ahmet Saib’i kurtarmak için çabalarlarken, bölgedeki Türkler bunu bir hakaret saydıklarını ilan etmişlerdi. Aynı sıralarda *El-Mukattam* ve *El-Müeyyet* gazeteleri bu tutuklamayı protesto eden yazılar yayımlamışlardı. Ancak bütün bu girişimlere rağmen Mısır’da başvuru avukatlar onun savunmasını üstlenmekten kaçınmışlardı. Bu ortamda Ahmet Rıza ile yazışılmış ve Ahmet Saib’in kurtarılması konusunda Fransa’nın ileri gelenleriyle temasa geçilmesi istenmişti. O günlerde Kahire’de bulunan Ahmet Rıza’nın kız kardeşi Selma Hanım da ağabeyine mektup yazmış ve durumu şöyle anlatmıştı:

“... *Polis evindeki evrakı ve posta kutusunu da musadere etmiş, altı aydan bir seneye kadar hapis cezasına mahkûm olacak diyorlar. Avukatlar müdafasını deruhde etmek istemiyor. Çareme baksınlar diye ötekine, berikine haber gönderiyormuş. Ahmet Saib beyin gayet sadedil bir adam olduğunu bilirsiniz. Onu kendi haline bırakmamak için ne yapmak lazımsa mümkün mertbe süratle icrası elzemdir. Şûrayı Ümmet namuna tevkif olunan bir adamın öyle âciz ve biçare bir halde ağıyardan [yabancıardan] şefaât dilenmesini münasip görmezsiniz zannedirim...*”

Sonuçta Ahmet Saib kısa bir tutukluluktan sonra serbest bırakıldı. Ahmet Rıza’ya yazdığı mektubunda *Şura-yı Ümmet*’in 65. sayısında II. Abdülhamit’e karşı yazdığı makale nedeniyle tutuklandığını, hükümdarları tahkir etmenin Mısır’da ciddi bir suç olduğunu ve bir daha aynı şeyi yapmama sözü vererek kurtulduğunu anlatmıştı (Bakınız: Ek-15).

Ahmet Saib tutuklanmasından bir yıl sonra Mısır’daki hürriyetçilere küstü. Aynı sıralarda Ahmet Rıza Bey ile de arası bozulduğundan, *Şura-yı Ümmet*’ten ayrılmaya karar vermişti⁵⁶. Bunun sebebi, Paris’e gittiğinde Ahmet Rıza ile aralarında fikir ayrılığının ortaya çıkmasıydı. Nitekim Samipaşazade Sezai Bey’e yazdığı 10 Haziran 1906 tarihli mektubunda *Şura-yı Ümmet* grubuna katılışını ve bunun bir hata olduğunu “*Bu kararım, bu heyetin idaresini uhdesine alan Ahmet Rıza beyin iktidarı zatisine emin olduğumdan ileri gelmişti. Geçen seneye kadar bu husustaki fikrimi muhafaza ettim. Paris’te bulunduğum müddette orada vukua gelen ahvalden fikrimin yanlış olduğunu anladım*” cümleleriyle anlatmıştı (Bakınız: Ek-16)⁵⁷.

⁵⁶ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, s.5.

⁵⁷ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Saib bey”, *Akşam*, No:11276 (4 Mart 1950), s.5. Ahmet Rıza ise Ahmet Saib hakkında anılarında şunları yazmıştı: “*Ahmed Saib Beyi ilâm Meşrutiyetten*

4. İkinci Meşrutiyet'ten Savaşlar Dönemine

1908'de İkinci Meşrutiyet devri başladığında İttihatçı arkadaşları Abdülhamit'e güvenmediklerinden Ahmet Rıza'nın bir süre daha Paris'te kalmasını istemişlerdi. Ancak O memlekete döndüğünde şartlar değişmiş, yeni bir takım hürriyet kahramanları ortaya çıkmış ve gerçek mücahitlerin çoğu unutulmuştu⁵⁸. Nitekim anılarında "...*Paristeki ahrar da avdet eylemişler, bir ben kalmıştım. Rüfekam Abdülhamide güvenemiyordu. Her türlü ihtimale karşı haricde birinin kalmasını ve bu birinin de benim olmamı bir ihtiyati tedbir olmak üzere düşünmüşler ve beni bırakmışlardı... Pariste kaldığıma hata ettiğimi sonra anladım... Ben de iki gün sonra merkeze uğradım karşıma, tanımadığım, isimlerini bile işitmediğim bir takım acayib adamlar çıktı. Her biri gûya İlânı Meşrutiyetten evvel, Meşrutiyet için benden ziyade çalışmış fedakârlık etmiş gibi bir gururla kuruluyor, hükmediyordu. Benim iki ay Pariste kalmam meydanı, hali bırakarak bu türedilerin zuhuruna, re'sikara geçmelerine sebep olmuştu...*"⁵⁹ diyordu. Bu sözler İttihatçılarla ileride yaşanacak kırgınlığın ilk izlerini oluşturuyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan reisliğinde, daha sonra Ayan Meclisi'nde üstlendiği görevlerde doğru bulmadıklarını şiddetli bir şekilde eleştirmiş, bu da karşıtlarının zamanla çoğalmasına neden olmuştu⁶⁰.

Bu arada Osmanlı Devleti, İkinci Meşrutiyet ile başlayan döneme hem içerde hem dışarıda sarsıntılı girmişti. 31 Mart Olayı, Trablusgarp Savaşı,

tahminen beş sene evvel Parise geldiği zaman tanıdım. İttihad ve Terakki Cemiyeti o zaman Mısrıda bastırmağa mecbur olduğu Şûrayı Ümmet'in tabı ve tevziine bakmak vazifesini mumailleyhe tevdi eyledi. Ahmed Saib Bey bu hizmeti bir müddet ifa etti. Lâkin bilâhara oradaki refiklerle bozuştı ve cemiyetten verilen talimatı dinlememeğe başladı. Nihayet kendisile kat'i münasebet edildi. Fimabaid Cemiyet işlerine karıştırılmadı." Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-19", **Cumhuriyet**, No:9164 (13 Şubat 1950), s.2.

⁵⁸ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", s.5.

⁵⁹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-5", **Cumhuriyet**, No:9150 (30 Ocak 1950), s.2. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki'nin Selanik kanadı ağırlığını koymuş ve Paris cephesi ikinci plana düşmüştür. Bu çizgideki gelişmeler nedeniyle Ahmet Rıza'ya durumu anlatan ve yaşananları şikayet eden telgraflar çekilmişti (**Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, s.564-565).

⁶⁰ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", s.5. Ahmet Rıza Bey bu dönemde eğitime önem vermiş, kendisinin bir kız sultanisi açılması hususunda gösterdiği arzu ve yaptığı müracaat üzerine II. Abdülhamit eski Adile Sultan Sarayını ona okul binası olarak tahsis etmişti. 1909 Ekim ayında Ahmet Rıza ve bazı milletvekilleri bu sarayı gezerek okul için elverişli olduğuna karar vermişlerdi. Bu okul Kandilli İnas Sultanisi adıyla (sonra Kandilli Kız Lisesi) eğitim kurumu olarak faaliyete başlamıştı (Şehsuvaroğlu, **Boğaziçi'ne Dair**, s.94).

Balkan Savaşları gibi Osmanlı'nın yaşadığı siyasal ve politik gelişmeler bu sarsıntı zincirinin halkalarını oluşturmuştu⁶¹.

Balkan Savaşı sırasında Gazi Ahmet Paşa hükümetinin yerine Kamil Paşa hükümeti kurulmuştu. Savaş sırasında beklenilmeyen trajik yenilgiler Avrupa'da Osmanlı aleyhine olan yaklaşımları güçlendirmiş ve ülke içinde tehlikeli girişimler ortaya çıkmıştı. Böyle bir ortamda Sultan Reşat'ın tahttan indirileceği, Veliht Yusuf İzzettin Efendi'nin padişah yapılacağı hatta Vahdettin Efendi'nin kendi lehine bir harekete kalkışacağı yönünde söylentiler ortalıkta dolaşıyordu. Bu sıralarda “meşveret usulünün” takip edilmemesinden ve gerçekleştirilen icraatları pek benimsemediğinden küskünlük içinde olan Ayan Meclisi üyesi Ahmet Rıza Bey Avrupa'ya gitmiş; savaşın yarattığı felaketlere karşı Fransız siyasileriyle ilişki kurarak Türkiye taraftarı bir kamuoyu oluşturma çabasına girişmişti.

Avrupa'da iken Ahmet Rıza Bey, Şehzade Abdülmecit Efendi ile yazışmıştır. Abdülmecit Efendi mektuplarında Avrupa'daki Türklerin vatana koşmaları gerektiği üzerinde duruyordu. Ahmet Rıza ise yazmış olduğu uzun bir mektupta İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı sergilenen sert ve haksız uygulamalardan şikayet etmişti. Bu çerçevede içinde parlamentonun kapandığı gündün savaş ilanının gerçekleşmesine kadar sarayda yapılan toplantılara İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin çağrılmamasını, Mahmut Şevket Paşa'nın tecrübesinden yararlanılmamasını ve İttihatçıların hapsedilmesini eleştirmişti (Bakınız: Ek-17).

Şehsuvaroğlu'nun anlatımıyla savaş döneminde Düvel-i Muazzama'nın tavsiyesine uyarak Adaların ve Edirne'nin geri alınmasından vazgeçmeyi uygun gören Kamil Paşa Hükümeti, İttihatçıların düzenlediği Bab-ı Ali Baskını ile düşürülmüş ve baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa da öldürülmüştü. Yeni hükümeti Mahmut Şevket Paşa kurmuş ve Avrupa devletlerinin notası reddedilmişti. Ahmet Rıza Bey, İttihatçıların kurmuş olması nedeniyle sıcak bakmakla birlikte, 12 Şubat 1913 tarihli mektubunda da söylediği gibi, bu hükümetin “zayıf bir şekilde teşekkül etti”ğini düşünüyordu. O'na göre inkılap gerçekleştirenlerin elinde sürekli iki hükümet listesi hazır bulunmalıydı. Ayrıca

⁶¹ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-8”, **Cumhuriyet**, No:9153 (2 Şubat 1950), s.2; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-9”, **Cumhuriyet**, No:9154 (3 Şubat 1950), s.2; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-10”, **Cumhuriyet**, No:9155 (4 Şubat 1950), s.2.

yeni hükümette birkaç tanınmış ve deneyimli isim görevlendirilmeliydi (Bakınız: Ek-18)⁶².

18 Şubat 1913'te ise ailesine yazdığı bir mektupta Fransa'daki havayı şöyle açıklamıştır: “*Her halde Meclisi Âyan açılmadan, ortalık kesbi sükûnet etmeden İstanbul'a dönmiyeceğim, vatana hizmet mehmaemken [mümkün olduğu kadar] burada da oluyor. Fransa kâmilen Türkler, bahusus genç Türkler aleyhinde idi. Yazılan, yazdırılan şeyler sayesinde eskârı umumiye tedricen lehimize dönmeye başladı. Fransızlar gibi çabuk alevlenen, çabuk dönen bir milletin eskârını daima lehimizde muhafaza etmemek dört senelik idarenin, bilhassa Hariciye Nezaretinin en büyük kusurudur. Bizim bu kusurumuzdan Ruslar istifade etmişler, eskârı aleyhimize zehirlemişler, şimdi cezasını çekiyoruz.*”

21 Şubat 1913 tarihinde de Velihaht Yusuf İzzettin Efendi'ye bir “ariza” göndermişti. Burada, Yusuf İzzettin Efendi'nin Çatalca'ya kadar yaptığı geziden dolayı duyduğu sevinçli ifade etmiş, Avrupa'da kraliyet ailelerinin kadın üyelerinin bile savaş meydanlarında dolaşarak askere manevi destek verdiklerini anlatmıştı. Aslında bu sözlerle dolaylı bir şekilde hanedana eleştiri getirmekteydi. Yine aynı arizada “*Türkiyeyi ilerlemekten men'eden saraydır. Sarayın teşkilâtıdır zannolunuyor. Çinliler gibi Jön Türklerin bu seddi yıkmak ve milletle kat'ı alâka etmiş bir hükümdarlığı kaldırılarak iptidayı İslamda olduğu gibi bir nevi cumhuriyet vaz'etmek niyetinde olduklarına dair gazetelere yazılan havadis bu gibi yanlış malumattan neşet eyliyor*” sözleriyle Avrupa'da Osmanlı hanedanı hakkında yanlış izlenimlerin olduğuna yer vermiştir. Bunların yanında Ahmet Rıza, Osmanlı Devleti'ne zarar verebilecek dedikoduların Avrupa'da dolaştığını söyleyerek, İttihatçıların Sultan Mehmet Reşat'ı tahttan indirmek istedikleri yönünde Avrupa gazetelerinde yazılar çıktığını aktarmıştır. O'na göre bu dedikoduların kaynağında “*zâtı şahanenin İttihat ve Terakki aleyhinde bulduklarına dair Şerif paşanın ve ikinci mabeyinci Reşit beyin yazdıkları şeyler*” yatıyordu (Bakınız: Ek-19).

İlerleyen süreçte bu dedikodular Avrupa'da iyice artmıştır. Nitekim Ahmet Rıza Paris'ten yazdığı 2 Nisan 1913 tarihli mektupta “*Dikkat edilmeyecek olursa İstanbul'da İhtilal hazırdır. Bu ihtilal ecnebilerin teşviki ile, Vahideddin efendiyi tahtı saltanata çıkarana kadar devam eder. A[O]ndan*

⁶² Mahmut Şevket Paşa Kabinesi, Çürüksulu Mahmut Paşa (Bahriye), Hacı Adil Bey (Dahiliye), Sait Halim (Hariciye), İbrahim (Adliye), Celal (Ticaret, Ziraat), Hayri (Evkaf), Rıfat (Maliye), Şükrü (Maarif) Beyler, Oksan Efendi (Posta Telgraf) ve Hakkı Paşa'dan (Şura-yı Devlet Riyaseti) kurulmuştu.

sonrasının ne olacağını söylemeye hacet görmem..." diyordu⁶³. Kuşkusuz bu cümleler altı yıl sonrası için geçerli bir öngörüü içeriyordu.

Bu dönemde yorgunluklar, bezginlikler içinde dedikodular artarak devam ederken, Sultan Reşat'ın tahtı etrafında şehzadelerin gizli mücadeleleri de başlamıştı⁶⁴. Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi, Ermeni Meselesi ve işe politikası gibi gelişmeler Ahmet Rıza ile İttihat ve Terakki liderlerinin arasını iyice açmıştı. Bu şartlar altında artık Mehmet Vahdettin tahta çıktığında İttihat ve Terakki'nin siyasetinin devam etmeyeceğini, ülkede eleştiriye açık bir meşrutî idarenin kurulacağını düşünmeye başlamıştı. Sonra, anılarında da belirttiği gibi yanıldığını anlamıştı⁶⁵.

5. Mütareke Devri

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilmiş ve ateşkesin imzalanmasıyla Mütareke Dönemi'ne girilmişti. Ahmet Rıza Bey, bu dönemin başlarında kurulan Damat Ferit hükümetini benimsememiş ve üstelik kısa bir süre için bile olsa tutuklanmıştı. Artık ulusal menfaatlerin İstanbul'dan

⁶³ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Balkan harbi sırasında başgösteren dahili ve harici tehlikeler", *Akşam*, No:11262 (18 Şubat 1950), s.5. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçılarla arasındaki mesafe iyice açılmıştır (Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.224; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.1:Mutlakiyete Dönüş [1918-1919], Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s.42; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.1, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992, s.201). Kendisi bu yıllarda Vaniköy'de oturduğundan, köşkü Çengelköy'de bulunan Veliâht Vahdettin'le iyi bir diyalog kurmuştu. Nitekim bu konuda anılarında şunları yazıyordu: "*Sultan Vahideddin ile Efendiliğinde iyi görüşürdüm. Haremle de ailem pek samimi görüşürlerdi. Vaktaki Padişah oldu, ben kendisine haber gönderiyorum diye mülâkatı bir hafta tehir etti. Vâkıa mülâkat günü gene bir çok iltifatlarda bulundu. Lâkin o teahhurun sebebini anlıyamadım. Sonraları vâkıf oldum ki benimle sık sık görüşmekten içtinab ediyordu.*" (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-21", *Cumhuriyet*, No:9166 [15 Şubat 1950], s.2). Balkan Savaşları sırasındaki (ilerleyen yıllarda doğrulanacak) öngörüsünün bu yıllarda şartların ve konunun etkisiyle değiştiği söylenebilir. Fakat Süleyman Nazif Bey'in, 26 Teşrinievvel 1924'te Ahmet Rıza'ya yazdığı mektuptaki "*Vahideddin'e Mütarekenin ilk günlerinde her vatanperverin ümidi dört el ile sarılmıştı. Efendimizin yerinde kim heyeti âyan reisi olsaydı aynı suretle hareket ederdi. Bundan dolayı hak-ı devletlerinde hiç kimse zerre kadar bir suizan besleyemez, kırk senelik hayat-ı mücahede sizi âleme ve tarihe lekesiz ve pâk olarak tanıtmıştır. Vahideddin, hal ve mevkiiini idrak edemiyerek kendi kendini gayyayı lânete yuvarladı. Şahsının da tac ve tahtının da müebbeden izmihlâline sebeb gene bizzat Vahideddin'dir*" ifadeleri aslında 1913 yılındaki düşüncelerinin doğruluğunu göstermektedir (Şehsuvaroğlu, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları-1", s.2).

⁶⁴ Şehsuvaroğlu, "Balkan harbi sırasında başgösteren dahili ve harici tehlikeler", s.5.

⁶⁵ Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", s.5.

savunulamayacağını düşünmeye başlayan Ahmet Rıza, 19 Eylül 1919'da İstanbul'dan ayrılarak Roma'ya gitmiştir⁶⁶.

Roma'dan kız kardeşine yolladığı 9 Ekim 1919 tarihli mektupta İtalyan sansüründen ve İstanbul'dan yazılan mektupların eline geçmemesinden yakınmış ve Paris'ten de pek haber alamadığını yazmıştı. Yine aynı yazışmada İtalya'da on bir siyasetçinin kapısını çaldığını ve sadece General Marini ile görüşebildiğini; bundan başka *Tempo* gazetesinin başyazarı ile de konuştuğunu ancak gazetede bu görüşme ile ilgili yalan yanlış şeylerin yazıldığını anlatmıştı (Bakınız: Ek-20). 16 Ekim 1919 tarihli yazışmada ise yine sansürden ve İstanbul'dan haber alamadığından şikayet ettikten sonra, İngilizlerin kendisine bakış açısını belirlemek için İstanbul'a dönüş niyetinden ve *Journal* gazetesi ile yaptığı mülakattan bahsetmişti (Bakınız: Ek-21). 23 Ekim 1919 tarihli mektubunda ise ülkedeki gelişmeleri "*Mustafa Kemal paşa eski kabine Padişahı iğfal etti diyor. Halbuki o bihakkin itham ettiği kabineden altı zat gene bu kabinede makamlarında oturuyorlar. Dün asi dedikleri, rütbesini aldıkları kumandana bugün Padişah selam gönderiyor, beyanı memnuniyet ediyor, zamanın acayip cilveleri...*" şeklinde yorumlamış ve Fransız Sefareti Müsteşarıyla daha sonra da sefirin kendisiyle görüştüğünü aktarmıştı. Aynı mektubunda padişah ve hükümetle yazışması üzerinde durmuş, bunların yanında Anadolu'ya bildirilmek üzere bazı değerlendirmelerine yer vermişti (Bakınız: Ek-22). 25 Aralık 1919'da Paris'ten yazdığı mektubunda ise Avrupa'nın Türkiye meselesini nasıl ele alacağını haber veriyor ve "*...Kanunusaninin yedisinde Türkiye meselesini hazırlamaya başlayacaklar. Teklifat falan tamam olunca bizim murahhasları çağıracaklar. Bir müşkülât çıkmazsa teknil iş kanunusani nihayetine doğru bitecek. Fakat müşkülât çıkacağı bence şüphesizdir*" diyordu. Yine bu mektubunda Türkiye'ye dönük politikalarda İngiltere'nin ağırlığının altını çiziyor, buna karşı Amerika'nın kazanılması gerektiğini ileri sürüyordu (Bakınız: Ek-23)⁶⁷.

5.1. Yıldız Yağmacılığı Suçlaması

Mütareke günlerinde, ülkenin oldukça zor günler geçirdiği ve Ahmet Rıza'nın yurt dışında faaliyetlerini sürdürdüğü bir dönemde, İstanbul'da bazı isimleri karalama kampanyaları yürütülmüş; muhalif gazeteler "*Yıldız Yağması*" rivayetlerini gündeme getirerek yağmacıların şiddetle cezalandırılmalarını istemişlerdi. Yıldız yağmacısı olarak karalanmaya çalışılanlar arasında Mahmut

⁶⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasisi", *Akşam*, No:11374 (10 Haziran 1950), s.5; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi", *Akşam*, No:11269 (25 Şubat 1950), s.5.

⁶⁷ Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasisi", s.5.

Şevket Paşa, Enver Paşa, Niyazi Bey, Ahmet Rıza Bey, Halil Bey gibi isimler bulunuyordu. İddialara göre Mahmut Şevket Paşa Yıldız Sarayı'ndan altın mangal, Enver Paşa ise birçok değerli taşla beraber bir hokka takımı almıştı. Ahmet Rıza'nın da Yıldız'ın altın yemek tabaklarını evine götürdüğü ileri sürülmüştü.

Oysa bu iddiaların kaynağında, 31 Mart İsyanı üzerine Hareket Ordusu İstanbul'a ulaştıktan sonra Meclis kararıyla II. Abdülhamit'in tahttan indirilerek ailesiyle Selanik'teki Alatini Köşküne götürülürken Yıldız Sarayı ve hazineleri ile ilgili söylentilerin efsaneleşmeye başlaması yatıyordu. Gerçekte ise Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı'nın mühürlenmiş odalarında sayım yapmak üzere bir komisyon kurulmuş ve değerli eşyaların defterleri düzenlenmişti. Komisyon her şeyi yerli yerinde bulmuş ve 456 adet mücevher belirlenmişti.

Trabzon Mebusu İmameddin, Binbaşı Aziz Samih ve Mülazım Mustafa'dan oluşan komisyon listeleri düzenlemiş ve mücevherler önce bankaya teslim edilmiş, daha sonra ise hükümet tarafından Paris'te müzayede ile sattırılmıştı. Böylece efsanelerin önu kesilmiş ve Yıldız Sarayı hazinelerinin gerçek değeri belirlenerek, bunlar hazineye mal edilmişti⁶⁸. Ancak daha sonra Yıldız Komisyonu'nun çalışmaları siyasete alet edilmek istenmiş ve ülkenin krizli günlerinde yeniden gündeme getirilmişti. Ferit Paşa'nın sadareti sırasında ve 1919 yılında Yıldız Yağması mahkeme konusu yapılmış ve eski İttihatçılardan bazıları bu mahkemeye sevk edilmişti⁶⁹.

Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey de İstanbul'da Divan-ı Harbi Örfi'de "Yıldız Yağmacılığı" suçu ile suçlananlar arasındaydı. Aleyhindeki bu kampanya nedeniyle kendini aklamak amacıyla İstanbul'daki gazetelere mektup göndermiş, Yıldız'a giren heyetle birlikte olmadığını, kendisinin Ayastefanos'ta bulunduğunu belirtmişti. Aynı mektubunda ileri sürülenler hakkında hiçbir bilgisi olmadığını ve Yıldız'dan hatıra almadığını anlatarak "*Şu endişeli ve pek tehlikeli dakikalarda milletin uhdei hamiyet ve faziletine düşen vazife düşmanı güldüren dedikodularla uğraşmak, didişmek değil, hep canciğer kardeş gibi bir araya toplanarak mevcudu kurtarmaya çalışmaktır*" demişti. Ayrıca hükümete başvurarak mahkeme huzuruna gelebilmesi için duruşmanın uygun bir tarihe konulmasını istemişti. Bu arada Padişah Vahdettin'e bir arıza göndererek

⁶⁸ Sultan Reşat'ın tahta oturduğu gün 31 Mart Olayı sırasında istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, sadrazamın konağında yemekli bir toplantıda iken Abdülhamit'in ne kadar parası olduğu hakkında konuşulmuştu. En gerçekçi tahmini Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa yapmış ve bir buçuk milyon lira tahmininde bulunmuştu (Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Yıldız yağması", *Akşam*, No:11266 [22 Şubat 1950], s.5).

⁶⁹ Şehsuvaroğlu, "Yıldız yağması", s.5.

Çengelköy'deki ikametgahının basılmasını, Ayan maaşının bankada haczedilmesini eleştirmişti. Bunların yanında Yıldız'daki eşyanın sahibinin hanedan olduğunu, dolayısıyla padişahın kendisini mahkemeye vermiş olduğu gibi bir izlenim uyanacağını hatırlatmış ve isteğini “*Emval ve hukuku milletin gasp ve yağma ve Edirne'de Sultan Selim camiinde Venizelosun devamı âfiyet ve muvaffakiyetine dua edildiği, ashabi hamiyetin kan ağladığı bir sırada izzeti nefsi milliyi cerihadar eden [yaralayan] menafii hasise [alçak, değersiz menfaatler] ve ağrazı şahsiye [şahsi amaçlar] ile uğraşılmasına müsaade buyurulmamasını istirham eylerim efendimiz*” cümleleri ile ortaya koymuştu (Bakınız: Ek-24)⁷⁰.

5.2. Roma Kongresi

Savaş sonrasında imparatorluk tükenmiş ve Sevr Anlaşması bu tükenişin en önemli göstergesi durumuna gelmişti. Avrupa'da bulunan bazı Türk siyasetçileri ise ülkeyi parçalanmaktan kurtarmak üzere harekete geçmişler ve merkezi Cenevre olmak üzere Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyetin başkanlığına eski Sadrazam Talat Paşa, genel sekreterliğine ise Reşit Saffet Bey getirilmişti.

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Türk davasını savunan broşürler yayımlayarak üyeleri arasında çeşitli toplantılar düzenlemişti. Cemiyetin üyeleri ve diğer Türk siyasileri özellikle Avrupalı devlet adamları ile görüşmeler yapmış, Türkiye'nin haklı davasını anlatmaya çalışmışlardı. Ahmet Rıza Bey de Roma ve Paris'te galip devletlerin siyasi şahsiyetleriyle bazı temaslarda bulunmuştu. Bu sıralarda onun katipliğini eski Paris Büyükelçisi Naum Paşa'nın oğlu Sait Bey ile eski Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin oğlu Akil Bey yapmışlardı⁷¹.

Ahmet Rıza 31 Mart 1920'de ailesine yazdığı bir mektupta Lloyd George'a birkaç kez yazdığını, Cumhurbaşkanı Paul Deschanel ve eski Cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile görüşüğünü Millerand'la ise görüşeceğini aktarmıştı. Bu görüşmeler birbirini takip etmiş, Ahmet Rıza Bey rahatsızlıklarına rağmen geniş çaplı bir siyasi faaliyete girişmişti⁷².

⁷⁰ Şehsuvaroğlu, “Yıldız yağması”, s.5.

⁷¹ Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi”, s.5. Bu görüşmeler hakkında İstanbul basınında da çeşitli haberler çıkmış, Ahmet Rıza'nın sadrazama iki rapor gönderdiği üzerinde durulmuştur (İleri, No:723 [12 Kanun-i Sani 1920], s.5).

⁷² Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi”, s.5. Ahmet Rıza, temaslarnı, ülkedeki siyasi gelişmelerin Avrupa'daki yansımalarını rapor ya da mektuplarla düzenli bir şekilde başta Padişah Mehmet Vahideddin olmak üzere Sadrazam ve

Ahmet Rıza Bey kendi çalışmalarını sürdürürken, Avrupa'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Roma'da bir kongre toplama kararı almıştı. Bu toplantıya bütün önemli isimler davet edildi. Ahmet Rıza Bey de 30 Aralık 1920'de Cavit Bey'e yazdığı *Tanin*'de de yayımlanan mektubunda Talat Paşa'nın katılımı hakkında şöyle diyordu:

“Talat paşaya tekrar yazınız, Romaya gelmesi için ısrar buyurunuz, çünkü şark-şimal hakkında haberi sahihi bize ancak o verecektir. Kuvayı Milliyenin Sovyet hükümetiyle revabit ve münasebatına ve aralarındaki mukavelenin şerait ve ahkâmına dair malumat alamazsak içtimaımızda zemini müzakere pek sağlam olmaz...”

Yine *Tanin*'de yayımlanmış olan başka bir mektubunda ise isteklerini *“Talât paşa gibi düveli mü'telifece nasılsa düşman tanınmış zevatın Romaya vüsulları şayi olmasın, aleni içtimalarda onlarla beraber bulunmıyalım, gizli konuşalım, Cami bey [Baykut] gibi zevat bu içtimada Anadolunun resmi Murahhası sıfas[t]iyle bulunmalı, Kuvayı Milliye namına söyleyecekleri sözleri resmi olmalıdır, içtimada şüpheli, yabancı adamlar bulundurmamalı”* şeklinde ifade ediyordu.

Roma Kongresi 1921 Ocak ayında toplanmıştı⁷³. Ahmet Rıza Bey anılarında kongre hakkında şunları anlatıyordu:

“Ben Pariste iken Cavit beyle, Hüseyin Hilmi paşa önyak olmuşlar, Romada bir Türk kongresi akdetmeyi düşünmüşlerdi. Bana yazdılar. Ben de münasip gördüm, kabul ettim... Tarihinde toplandık, Hüseyin Hilmi paşa, Çürüksulu Mahmut paşa, Mahmut Muhtar paşa, Münir paşa, Cavit bey, Vehip paşa, Rüstem bey, Cami bey ve ben toplandık. Beni riyasete intihap ettiler. Reşit Saffet bey... Kongrenin zabıt kâtipliği vazifesini yapıyorlardı. Ben Paristen

diğer siyaset adamlarına bildirmiş, bu raporlara bazı tavsiyeler de eklemişti (Şehsuvaroğlu, “1919 yılında Avrupada bir Türk siyasîsi”, s.5). Ahmet Rıza, Avrupa'daki siyasî girişimlerini İstanbul'daki kız kardeşi Selma Hanım'a ve yeğeni Hami Bey'e de yazmıştır. Hami Bey, Sultan Murat'ın torunu Atiye Sultan ile evliydi. Mütareke yıllarında dayısı ile beraber siyasi faaliyetlerde bulunmuştu. Ahmet Rıza, Avrupa'daki çalışmalarının ve bunların sonuçlarının bir kısmını Hami Bey aracılığı ile İstanbul Hükümeti'ne bildirmişti (Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi”, s.5). Ayrıca Lloyd George'a yazdığı mektuplardan biri *İleri*'de yayınlanmıştı (*İleri*, No:729 [18 Kanun-i Sani 1920], s.8). Mart 1920'de ise yine *İleri*'de Ayan üyeliğinden istifa ettiği yönünde çelişkili haberler de çıkmıştı (*İleri*, No:781 [10 Mart 1920], s.1).

⁷³ Reşit Saffet Atabinen'in aktardığına göre Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Abbas da toplantıya katılmıştı. Ayrıca Kongre'de İkdamcı Ahmet Cevdet, Servet-i Fünuncu Ahmet İhsan Beyler, Serasker Rıza Paşa'nın damadı Şükrü Paşa, II. Abdülhamit'in Mabeyncilerinden Emin Bey, eski Mabeyn Başkatibi Uşşakizade Halit Bey, tüccarlardan Nuri Aziz ve Reşit Mümtaz Paşa bulunmuşlardı (Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi”, s.5).

kongreye gelirken Mösyö Leyque [Georges Leygues] Başvekil idi, kendisiyle görüştim. Romada zevatı meşhureden mürekkep kongreye gidiyorum. Eli boş gitmek istemiyorum. Sizden bir muavenet beklerim, dedim. İstedığınızı Roma sefirimiz vasıtasıyla bildiriniz, sizi memnun etmeye çalışırım, dedi. Romaya gizlice Talât paşa da gelmişti. Cavit beyle ve Talât paşa ile konuşarak sefirden Adana, Halep hududundaki yerlerin bize terkinin talep ettim. Oralarda kadınlar bile müdafaada bulunmuş, şarkılar yapılmış, sizde kalırsa suitesiri görülecektir ve bir de artık oralarda size lüzumu olmayan cephanenin de bize terki ve âsayaşi temin için yerli ahaliden mürekkep bir jandarma teşkili ile bunların talimine Fransız zabıtlarından da bizim hizmetimizde bulunmak şartıyla zabıt tayinini rica ettim. Sefir telgrafla yazacağını, ancak cephane için hususi olarak müracaat edeceğini bildirdi. Ertesi günü cevap geldi, Fransız hükümeti muvafakat ediyordu. Cami bey Ankaranın Romada murahhası idi. Ona söyledim, Ankaraya tebşir etmesini bildirdim. Arası üç gün, beş gün geçti, haber yok, sefareten davet olundum. Sefir, mösyö Leyque'dan bir kâğıt aldığını, işin ne olduğunu sordu, mahçup oldum, temin edileceğini bildirdim. Filhakika ben ayrıca Karadeniz tariki ile Ankaraya mufassal bir mektup gönderdim. Ona da cevap gelmedi, Cami beyin yazdığı kâğıtta benim sözlerim aynen konulmamış ve ilâve olarak Cami bey kendi tarafından mütalaa beyan ederek, işin ehemmiyetini tahfif [hafifletme] etmiş, Ankara ise o zaman Londraya göndereceği heyete bu işi havale etmiş imiş...”

Roma Kongresi'ne Anadolu Hükümeti'nin Roma temsilcisi Cami Bey ve İstanbul Hükümeti'nin Roma temsilcisi Galip Kemali Bey de katılmıştı. Kongre'de Anadolu temsilcisi dinlenmiş, Cevat Abbas Bey'den sonra eski Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da onun sözlerini onaylayan bir konuşma yapmıştı. Bu toplantıda herkes kurtuluş çareleri hakkında görüşlerini ortaya koymuş, bazıları da geleceğe dönük ümitsizliklerini kaygılarını açıklamışlardı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından kurtuluş sağlanıncaya kadar Avrupa'daki Türk siyasetçiler İstanbul'dan gelen acı haberlerle üzülererek, Anadolu'dan gelen başarı haberlerine ise sevinerek yaşamışlardı⁷⁴.

⁷⁴ Şehsuvaroğlu, “Birinci Dünya Harbinden sonra Romada toplanan Türk kongresi”, s.5. Bu girişimlerinin yanı sıra Ahmet Rıza, Osmanlı Parlamentosu Sulh Beynelmîl Heyeti'nin kuruluş çalışmalarına katılmış ve Heyet'in fahri başkanlığında bulunmuştu. Nitekim 1922 yılında İstanbul'a geldiğinde kendisiyle yapılan mülakatta Osmanlı Parlamentosu Sulh Beynelmîl Heyeti'nin kuruluşundan bahsetmiş ve Viyana'da yapılan Parlamentolar Birliği'nin toplantısında Türkiye'yi temsilen kendisinden başka delegenin bulunmadığını belirtmişti. Ayrıntı için bakınız: Işıl Çakan, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Uluslararası Parlamentolar Birliğine Katılımı ve İstanbul Parlamentolar Konferansı (1934)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:10 (2004 Bahar), s.39-66; Betül Batır, “Uluslararası Barış Konferansları ve Osmanlı Devleti” *Genel Savaş Öncesi Barış Arayışları (1899-1914)*, İstanbul, Beta Yayınları, s. 45-48. 14 Eylül 1922'de İstanbul'a gelen Ahmet Rıza ile

6. Siyasi Hayatının Savunması

Ahmet Rıza'nın, taraftarları kadar karşıtları da olmuş, bunun paralelinde siyasi hayatı boyunca farklı cephelerden eleştirilmişti. Karşıtlarının eleştiri ve suçlamalarını, yazıp yayımlamadığı bir makalesinde toplu bir şekilde cevaplandırmıştı.

Kendisine müstebit olduğu yolunda eleştiriler getirilmişti⁷⁵. Samipaşazade Sezai Bey de 16 Temmuz 1905'te onun müstebitliği hakkında şunları yazmıştı:

“-Bundan böyle artık büsbütün müstebidane hareket edeceğim-diyorsunuz. Nasıl oluyor da sizin gibi fırkai herdem fedai hürriyetten olan bir zat, bizim gibi biraderan ve fedakarını hürriyete hitaben, -Artık büsbütün müstebidane hareket edeceğim, arkadaşlarımın bana emniyeti varsa beraber çalışırlar, yoksa ben yine mesleğimde yalnız devam eder giderim- diyor. İptida müstebidane hareket edenin arkadaşı olmaz, bendesi olur. Biz niçin memleketimizden, ailemizden uzak, pek uzak yaşıyoruz. İstibdat altına girmek için değil mi? Her halde sizin böyle bir teklifinizi kabul etmek değil, iştimize bile tahammülümüz yoktur. Size sitem için vesile aramaya gelince Sezai nuru aynı olan Rızaya mucibi iğbirar olan bu sözü söylemek şöyle dursun, dinlemek bile istemez.”⁷⁶

O ise hangi işte ve kime karşı müstebit olduğunun söylenmediğini, bazı uygulamalarda başarı için otoriter olmak gerektiğini, kendisinin çete kumandanı gibi davrandığını belirterek, bunu “Sözü icra edilmeyen kumandanın ne ehemmiyeti olur. Kumandan hini hacette ileriye atılmak için refakatinde bulunan efradın sadakatinden, şecaatinden emin olmalı itaatine güvenmelidir”

İkdam'ın muhabiri vapurda kısa bir görüşme yapmıştı. Görüşme sırasında Ahmet Rıza bir soru üzerine Viyana'da toplanan Beynelmilel Parlamentolar Konferansı hakkında birkaç cümlelik açıklamada bulunmuş; toplantılarda azınlıklar ve hükümetlerin görevlerine dair görüşmelerin yapıldığını söylemişti (Bakınız: Ek-26). “Ahmed Rıza Bey”, *İkdam*, No:9157 [15 Eylül 1922], s.1.

⁷⁵ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Ahmet Rıza bey ve muarızları”, s.5.

⁷⁶ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, “Sami paşazade Sezai bey VII”, *Akşam*, No:11350 (17 Mayıs 1950), s.5. Ahmet Rıza, 1905 Temmuz başlarında Bahaeddin Şakir'in tutuklanarak Erzincan'a gönderilmesi üzerine 15 Temmuz 1905'te yazdığı mektupta “*Korktuğum çıktı. Gelen Fransızca bir mektupta doktorun tevkihi ve Erzincan'a neşyedildiği bildiriliyor. Buna paranın Şûra-yi Ümmet'te ilanından başka bir sebep aramak hatadır. İki bin frangın Paris'e hangi vasıta ile gönderildiği tahkik edilmiş, meydana çıkarılmıştır. Ben bu fikirde -on beş senelik tecrübesi üzerine- ısrar edecek olursam, bana müstebit deniliyor. Fakat vukuat nasılsa daima beni tasdik ediyor. Gazeteye bir şey yazılmamasını iki defa söylemişim... Bundan sonra artık büsbütün müstebiddane hareket edeceğim. Arkadaşlarımın bana emniyetleri varsa, beraber çalışırlar, yoksa ben yine mesleğimde yalnız devam eder giderim*” diyordu (**Bahaeddin Şakir Bey'in Braktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, s.216-217).

cümleleriyle açıklamıştı. Beceriksiz ve faal olmadığı iddialarını ise “...meydanı cihadda benden ziyade, hatta benim kadar iş gören adam yoktu. Parise zabitler, valiler, muallimler, damatlar geldiler, gittiler, fazla bir faaliyet gösteren olmadı” ifadesiyle karşılımıştı.

Ahmet Rıza Bey cahil olduğu yönünde söylenenleri, Ziraat Üniversitesi’nde okuduğunu, gazetelere-dergilere makaleler yazdığını, konferanslar verdiğini; daha fazla bilgisi olsa daha fazla iş yapabileceğini ve bu kadar kendisini hırpalamayacağını ileri sürerek çürütmeye çalışmıştı. Bunun yanında “Bir elimde ibrik, bir elimde tesbih gezmedim... ben İslamiyeti risale yazarak, konferanslar yaparak müdafaa etmişim” sözleriyle kendisini dinsizlikle suçlayanlara karşılık vermiş ve kendisinin sahte dindar havasına bürünmediğini ileri sürmüştü.

Ahmet Rıza Bey savunmasını yaptığı makalesinde kendisini çeşitli yönlerden eleştirenlerin kendilerinin ne yaptıklarını da sorgulamayı ihmal etmemişti (Bakınız: Ek-25)⁷⁷.

7. Değerlendirme ve Sonuç

İletişim teknolojisi hızlı bir gelişme sürecine girinceye kadar kuşkusuz en önemli haberleşme araçlarından biri mektup idi. Dolayısıyla Ahmet Rıza Bey’in yazışmaları, kendisi kadar çalışmalarını hakkında da somut sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olmakta ve yakın tarihimize ışık tutmaktadır. Bu yazışmalar, O’nun

⁷⁷ Şehsuvaroğlu, “Ahmet Rıza bey ve muarızları”, s.5. Ahmet Rıza, 1918 sonlarından itibaren yaşanan buhranlı dönemde de kendi düşünce ve inançları doğrultusunda Türkiye’nin geleceği için çabalamıştı. Ahmet Rıza’nın, Fransa’dan yayınları aracılığı ile yürüttüğü mücadelesi basında da yer almıştı. Nitekim *İkdam*’da onun bir eserinin (yazıda eserin ismi geçmemekle beraber yayın yılı ve içeriği nedeniyle muhtemelen “*La Faillite morale de la politique Occidentale en Orient*” adlı eserdir) ana fikri şu sözlerle aktarılmıştı: “*Türkün tarihi hayatında bir leke gibi görülen vakaların daha çirkin nümünelerinin Avrupalı milletlerin tarihinde de mevcut olduğu eserde gösteriliyor. Ve netice, Türklere insani ve müsavi bir surette muamele edilmesini, Şark’da sulhün ancak böyle adilane hareketle takarrür edebileceğini istilzam ediyor*” (“Ahmed Rıza Bey’in Bir Eseri”, *İkdam*, No:9130 [19 Ağustos 1922], s.1). Büyük Taarruz’dan sonra Budapeşte’deki *Pester Lloyd* gazetesinde yayımlandığı makalesinde Ankara’nın zaferini fütühat ve istila amacıyla kullanmak düşüncesinde olmadığını fakat “*Türk milleti[nin] Anadolu’da yegane hakim kalmak*” istediğini yazmıştı. Aynı makalede “*Türkiye’nin makul ve mutedil siyaseti İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında kati bir hakimiyeti istihdaf etmeyip yolun bitarafılığı için teminat-ı kaifiye mukabilinde Boğazlara serbesti vermektedir*” diyordu (“Ahmed Rıza Bey”, *İkdam*, No:9155 [13 Eylül 1922], s.1). Sofya kaynaklı başka bir haberde yer alan şahsi yorumunda Türkiye’nin Edirne’nin geri alınmasında ısrarlı olduğunu, ayrıca karadan İstanbul’un güvenliği için Batı Trakya’da “*muhtariyet-i tammeye malik*” bir tampon hükümetin gerekli olduğunu söylemişti (“Ahmed Rıza Bey’in Mütâlaât-ı Şahsiyesi”, *İkdam*, No:9163 [21 Eylül 1922], s.1).

insanlar üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkisini gösteren örnekleri de kapsamaktadır. Üstelik bunlar sadece O'nun değil, başta kız kardeşi Selma Hanım olmak üzere kısmen ailesi hakkında da bir izlenim bırakmaktadır.

Ahmet Rıza'nın yazışmaları, O'nun dışı açılışının temel aracı olduğundan algılamasını da etkilemişti. Nitekim O, bu yazışmalarla bir yandan İttihat ve Terakki'yi yönetmiş, bir yandan da Cemiyet üzerindeki kontrol mekanizmasını işletmişti. Ayrıca Cemiyetin çeşitli sarsıntıları atlatmasını da sağlamıştı. Bunun bir sonucu olarak Ahmet Saib tarafından İttihat ve Terakki'nin adeta kurucusu olarak nitelendirilmesi şaşırtıcı değildir.

Dört kez yurt dışına çıkmıştı ve ziraat öğrenimi için gidişi bir yana bırakılırsa, yazışmalarına dayanılarak, bunların üçünün onun düşünceleri çerçevesinde Osmanlı toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda olduğu söylenebilir. Öte yandan onun mektupları, zamanla birkaç kez değiştirmiş olsa bile hayatının bazı aşamalarında sahip olduğu yaklaşım ya da düşüncelerin öğrenilmesine de yardımcı olmaktadır ki Vahdettin hakkındaki düşünceleri bunun bir örneği idi.

Sonuç olarak, Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'nun yayımladığı Ahmet Rıza Bey'in mektupları, O'nun yaşamındaki bazı boşlukların doldurulmasını sağlamıştır. Mektubun bir dönem etkin bir iletişim aracı olduğunun ön planda tutulması, bu yazışmaların değerini ortaya koyduğu gibi Şehsuvaroğlu'nun yaptığı işin önemini de kavranmasını kolaylaştıracaktır.

EKLER

Ek-1

Ahmet Rıza'nın Bursa'daki Nazım Bey'e yazdığı mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

... Pazar günü Meclisi vükelada Münif paşa ile görüştüm. Paris seyahati için saraydan izin almak kabil olamıyacak, kimseye görünmeden habersiz gitmenin çaresine bakın dedi.

Bu muameleyi bile hakkımda bir lütuf addederek Marsilyaya giden Pake vapuruna kapağı attım. Sevdiğim zevatla değil, ailemle bile vedalaşmak nasip olmadı. Emanete gümrüğe bıraktığım sandıktan yetmiş mecediyemi çalmışlar, sandığımı isterseler arayacak hal ve mevkide değilim.

Yolda şiddetli bir fırtınaya tutulduk. Ne kadar sıkıldığımı rahatsız olduğumu tarif edemem. Yoluma devam edemiyecek derecede muztarip olduğumdan iki gün Marsilyada ve sonra bir hafta kadar da Jenevde kaldım.

Jenevi pek beğendim. En ziyade nazarı dikkat ve hayretimi mucip olan eser sokaklarda papaz kıyafetli parazitlere ve hemcins itlafına mahsus silahlarla müsellah hunharlara tesadüf edilmemesidir. Vatanı bu halde görmek saadeti acaba bize de nasip olacak mı?

Dün sabah Parise vasıl oldum. Huzuru şahaneye takdim edeceğim telgraf biraz uzun, fakat müessir oldu. Bayramın ilk veyahut (bir gün evvel ayı görüp bayrak açarsa müminin) ikinci gününe tesadüf edecek. Nuri beyefendi vesair bir tanıdık vasıtasıyla ne olduğunu anlar ve bana yazarsanız minnettarı lütfunuz olurum. Tesiri görülmezse on beş gün sonra ultiatom kılıklı mufassal bir arzıhal göndereceğim ve nazarı ehemmiyeti celb için tahrirat irsalini ufak bir telgrafla bildireceğim.

Şayet yine meysus kalırsam, kemali teessüfle neşriyata başlayacağım şüphesiz memuriyeti terk ve harekatı zem ve takbih ettiğim sırada zatı hazreti padişahi hakkında medih ve duada bulunmak gibi riyakarlığa kalemim tenezzül etmiyecektir...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor", **Akşam**, No:11515 (29 Ekim 1950), s.5.

Ek-2

Ahmet Rıza'nın 8 Eylül 1889 tarihli mektubunun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Acem Şahı namına ekspozisyonda bir donanma oldu. Ben gündüzden gitmiş ve bir lokma yemek için pansiyona ve tekrar sergiye gelip gitmemek için yemeği sergide yemeğe karar vermiştim. O günlerde serginin makine kısmını muayene ediyordum. Meşhur Edisonun ihtirain dalmıştım. Yazı makinesiyle yazdığım melfûf beyit Sait beye yadigârım olsun.

Sergi insanın gözünü alıyor. Başını döndürüyor, kömür rüzgâr, su ve hava tazyiki ile çalışan bir kaç makinenin harekâtını takip etmekten yorulduğumu hissettim. Yedi saat ayakta dolaşan vücut makinesinde kuvvet kalmadığımı anlıyarak serginin her köşesinde ve büyük bahçenin birkaç yerinde bulunan lokantalardan birine gitmek üzere makine sarayından dışarı çıktım.

Başım mı dönüyor veya bahçesiyle saraylarıyla birlikte ekspozisyon mu hareket ediyor diye bir müddet bilaihtiyar kuvvetin önünde şaşırıp kaldım. Meğer ben fonografta koca mucidin sesini dinlemeye uğraşırken akşam olmuş, sergiye dört yüz bin kişi toplanmış, her biri beş altı yüz müşteri istiaabına kâfi mükemmel lokantalarda oturacak yer olmadığı gibi bir kaç yüz kişi lokantaların

önünde nöbet bekliyor. Bahçede ve yollardaki iskemleler, kanepeler, Eyfel kulesinin basamakları hep insanlarla dolmuş nihayet yer bulamıyan, yasağı dinlemiyerek çayirlara oturmuş, bir takımı tedarikli gelerek yani evinden peynir, sucuk getirerek karnını doyurmakta ve çoğu benim gibi lokantadan lokantaya başvurmakta idi.

Donanma hakikaten şayanı temaşa idi. Gece yarısına bir saat kala sergiden çıktım. Meydanda araba kalmamış, bir kaç kişi ellerinde numara tramvaylarda yer bekliyorlardı...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor", **Akşam**, No:11515 (29 Ekim 1950), s.5.

Ek-3

Ahmet Rıza'nın kız kardeşine yolladığı mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

İnsan hayalatta bir takım tatlı alemler, fenler vesaireler düşünebilir. Lakin bu expozişyon gibi mükemmel, muntazam ve hayret verici bir alem tasavvur edemez. En vahşi bir kavmin asarından en medeni erbabı maarif ve sanayiin mahsulüne kadar dünyada insanlara malum ne varsa hepsinin nümune olarak en güzelleri sergide mevcuttur. Büyük fabrikaların birer ufak nümuneleri sergide her gün işliyor kağıt, şeker, sabun, mum ve envai dokumalar, seyircilerin gözleri önünde imal ediliyor, hiçbir makine boş durmuyor, sanatı ne ise bilfiil gösteriyor. Musiki alatına mahsus dairelerde şafakla beraber hep bir ağızdan öten kuşlar gibi bir çalgı cıvıltısıdır gidiyor. Bunlardan başka serginin büyük bahçesinde askeri muzika çalıyor. Macar, Rus, Mısırlı gibi her biri büyük kahve ve lokanta açmış kendi memleketinin meşrubatını satıyor. Bunların her birinde o millete mahsus çalgılar çalıyor.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Bir Jön Türk 1889 Paris sergisini anlatıyor", **Akşam**, 29 Ekim 1950 (No:11515), s.5.

Ek-4

K.A. imzasıyla Ahmet Rıza'ya yazılan ilk mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Murat beyle olan ihtilâfin bertaraf olduğuna memnun olduk. Tevkif olunanlar hakkında Fransız gazetelerine yazılacak bendin sarayca tesirati

görülebileceğine ümitvarız. Abdullah bey bize bol bol dua ve sena edeceğine girdabı inkızaza düşen millet için bir hizmette bulunsa daha münasip olurdu.

... Meşveretin hurufatla çıkması tabii daha güzeldir. Ali Kemal beyin tavsiye ettiği Zeki Megamiz efendinin muharrir olduğunu biliyorum. Fakat müretteplik sanatına vâkıf olduğunu bilmiyorum. Bu hafta zarfında tahkik ile arzederim.

Emrazı cildiye muallimi doktor (Dornik) in riyaseti tahtında Anadolu'da frenginin intişarını men' ve tahdit için gönderilecek heyeti teftişiyeye emrazı efrenciyede ihtisasım bulunduğu cihetle bendelerini de tayin buyurmuşlar. Gideceğim vilayetlerde hem şubeler teşkiline himmet, hem de merkezle temini muhabereye gayret edeceğim. Böyle ehemmiyetli bir zamanda İstanbul'dan ayrılmak istemezdim. Ne yapayım iktidar haricinde ramazanda edilecek teşebbüse gelince neden ibaret olduğunu arzylemiştim.

Bu teklif Mısırdan gelen bir mektupta şiddetle talep edilmişti ve Murat beyin ramazanın on beşine kadar cemiyetten bir hareket beklediği, hiç olmazsa Babîâliye bir heyet gönderilmesini arzu ettiği de ilave olunmuştu.

İstanbul'da da herkes cemiyetten bir kıyam bekliyordu. Efrat da umumun arzusunu hâsıl etmek için mutlaka bir çare taharrisini şiddetle talep ediyor, heyet rıza göstermezse dağılacaklarını söylemekte idiler.

... Bir de İngiliz himayesini ihvanın cümlesi arzu ettiğini yazdığımı bana (Dilgir oldum, ihvan bunu kimden duymuş, böyle şeylerin gizli tutulmasını ihtar etmiştim.) buyruluyor. Mektup üç kişiden maada kimseye malûm değildir. Eğer İstanbul içinde bunlardan maada mektubu görmüş, okumuş bir kişi çıkarsa tedbirsiz, hatta terbiyesiz olduğuna hükmetmenize hak veririm.

Bu fikir efrada Murat beyin Mısır'a iltica ettiği zamandan beri gelmişti. Daima bizi tazyik ediyorlardı. Fakat bendeniz yazmaya cesaret edemiyordum. Tarafî âlinizden bu meselenin yazıldığını ganimet addederek efradın bir iki aydanberi arzu ettikleri meseleyi arzettim. Hattâ en evvel bu meseleyi meydana çıkaran İngiltere sefaret tercüması (mister Blok) un arzusuyla görüşülüp İngiliz himayesini şiddetle talep eden Jül Petson'un şubesi idi. Kendisi sağ ve şimdi Mısırdadır.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", **Akşam**, 1 Şubat 1950 (No:11245), s.5.

Ek-5

K.A. imzasıyla Ahmet Rıza'ya yazılan ikinci mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

İshak efendinin muhakemesi yetmiş üç gün evvel Tıbbiye müntehi sınıf talebesinden Beylerbeyli Saffet, Zıştovili Rıfat efendilerle beraber Babıseraskeri hapishanesine teslim ettiler. Talebe efendiler neferlikle ordulara gidiyorlar. İshak efendi tardolmamış İstanbuldan uzak bir tabura doktorlukla gidecekmiş diye haber aldım. Doğru olduğunu bilmiyorum. Babı Zaptiyede Mısırlı Hüseyin, Mısırlı Âli, Fikri paşa zade Lûtfi, Telgraf ve Posta Nezaretinde memur Ferit beylerle, Bahriye zabitanından Ali, Fahri, keza Ali Hayri ve daha birkaç zabıt, Mektebi Tıbbiye talebesinden on efendi kadar mevkuftu. İstintak oluyorlardı. Bendenizle İshak efendiyi miralay Hüseyin Daim bey istintak etti. Tesadüfün yardımıyla bendeniz bu defa kurtulabildim.

Dün Babıseraskeriye İshak efendiye para götürdüm. Para İngiliz lirası idi. Neden Fransız, Osmanlı değil de İngilizdir diye, merkez kumandanı, bendenizi sıkıştırdı. Nihayet parayı İngiliz lirasına tahvil etmek için müracaat ettiğim sarrafı göstererek halâs olabildim.

İshak efendiyi de uzaktan gördüm. Meyus değildi, (Sâi) imzasıyla yazılan be[n]t için İshak efendinin ne yazdığını bilmiyorum. Lâkin mesele şundan ibaretti. Cemiyeti teşkil eden beş efendi idi. Bunlardan yalnız bir tanesi vefat etmiş, diğerleri elyevm berhayattır. Sâi de o beş efendiye dahil değildi. Bilahâre yedinci olarak ilâve olunmuş. Şimdi o şerefi birisi kendisi olmak üzere iki efendiye münhasır kılmak, diğer üç arkadaşının canını sıkar ve makale bizden zannedilir korkusuyla İshak efendi yazmıştır. Zannedersem hakkı da vardır.

Babı Zaptiyede tevkif oluna[n]ların pek çocuk olmadıkları görülüyor. Cemiyetin bir takım tecrübesiz çocuklardan mürekkep oldukları gibi hezeyanlara doğru nazariyle bakılamaz. Tabiidir, Sultan daima fikrine muhalif olanları küçük görmek ister ve öyle zanneder. Neşriyatta kusur edilmiyor, üç gün evvel sokaklara, Londrada, çıkan (Hürriyet) atılmıştı. Kimler tarafından olduğunu anlayamadım.

Vilâyet şubeleriyle muhabere güçleşiyor, faraza Diyarbekire Sivasa, Erzuruma, Kastamonuya pek ihtiyatlı mektuplar yazmaya mecbur oluyoruz. Âdeta ne onlar bizim yazdığımızı, ne biz onların fikirlerini anlayamıyoruz. Bulgaristandaki şubeden iyi malumat alıp gelecek arızamda yazarım.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "II. Abdülhamide karşı Jön Türkler", **Akşam**, 1 Şubat 1950 (No:11245), s.5.

Ek-6

Bir Jön Türk tarafından Ahmet Rıza'ya yazılan 7 Aralık 1896 tarihli mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Hünkar ve şerikleri nihayetsiz desiselerinde devam ettikçe Avrupa kalıptan kalıba giriyor. İptida İngiltere Türkiye aleyhine açtığı ehlihalibe diğer devletleri dahi katmak istedi. Fakat Avrupa böyle bir harekete yanaşmadı. İngiltere yalnız başına bir şey yapamayacağını anlayınca insaniyet yoluna dökülüp bütün Osmanlı tebaası için iyi idare tavsiye etti. Avrupa bu tavsiyeyi zemin itihaz ile eğlence arzusuyla bir konserto tertip etti.

Musiki gülünç olmakla beraber Rusyanın yine hoşuna gitmedi. Fazla kompozitörlerin yeni eserlerini dinlemek için geri çekildi. Şimdi kendisi bir tane yapmak istiyor. Avrupa bunun dinlenir bir parça olmayacağını biliyor, fakat reddeden de korkuyor. Bu yeni eserin ilk tabırları çıkmaya başladı. Rusya Çanak kaleyi kendi adam ve topraklarıyla tahkim arzusundadır.

Deyli Niyuz'a [Daily News] göre, Rusya yakında Boğaziçinin Karadeniz civarını işgal edecek ve Boğaz serbest olarak Avrupanın nezaretine verilecektir. Sultan eski istiklalini (!) muhafaza eyliyecektir. Gazete bu haberi inanılır bir kaynaktan aldığını temin ediyor.

İngiltere bundan kuşkulanmıyor mu? Aklını başına, menfaatlerini göz önüne almıyor mu? Bu suallere gazetelerden bir cevap almak kabil olmuyor. Muhafazakar gazeteler bir söz kaçırmaktan korkuyorlar, fakat bu hal, bu sükut ne zamana kadar devam eder ve nasıl bir hareket ve muameleden bozulur, şimdilik bilinemez. Liberal gazeteler biraz ileri giderek Rusyayı ıslahat yolunu kapatmakla itham ediyorlar, lakin davranışları bu hadde bitiyor.

Dahili vaziyet gün geçtikçe kötülüyor. Padişah tamamen İzzet paşanın tesiri altındadır. İstanbulda İzzetin emriyle tevkifat el'an devam ediyor. Avrupa gazeteleri muhabirlerinin veya şirketlerin tebligatını nakletmekten başka bir türlü fikir beyan etmiyorlar. Ya bu tevkiflere ehemmiyet vermiyorlar, yahut daha büyük vakalar bekliyorlar.

Mamafih matbuattaki bu kayıtsızlığa bizden ve yerlilerden mürekkep Paris ve Londrada bir cemiyetin mevcut olmamasının büyük tesiri vardır.

Pariste gadre uğrayanların hapislerden çıkarılması için bir komite teşkil edildiğini gazetelerde okuyorum. Ümit ederim, bunda bizim de başlıca bir iştirakimiz vardır. İşte şimdi tam sırasıdır. Bakınız (Karl Blamid) (Forinaytü Reviyu [Fortnight Review !]) da genç Türkiye başlığıyla mükemmel ve mufassal makaleler yazıyorlar. Geçende (Pel Mel Gazete [Pall Mall Gazette]) (Türkiyede yenilik taraftarları) serlevhasıyla bir bent neşretti. Bunlar çok iyi

fakat burada bir (İngiliz, Osmanlı) cemiyeti teşkil etmeden mühim ve kati surette İngilizleri kendi halimizle meşgul edemeyiz. Hatta biz burada İngiliz-Ermeni cemiyetini İngiliz-Osmanlı haline kalbedinceye kadar muvaffakiyetinden beri kalıyoruz. Bunlar zati alinizin Londraya gelmenize bağlıdır. Ne zaman gelmek niyet buyuruluyor. Sene başı yaklaşıyor. Tatiller münasebetiyle mühim şahsiyetler Londradan çekiliyorlar. Parlamento kanunusanininin 19 unda açılacaktır.

Dün yukarıdaki mütalalarda bulunurken bugün hakkımızdaki o buzlu sükutun yavaş yavaş çözölmeye başladığını gazetelerde meserretle görmeye başladım. İstanbulda (Osmanlı Serbesti Komitesi) süferaya bir manifesto takdim etmişler. Röyter [Reuter] bir suretini veriyor. Standart bunu fırsat sayarak ilk defa başlıca bendinde genç Türkler fırkasını mevzuu bahis ederek diyor ki: İstanbuldan gelen telgraflar Sultanın idare usulünde hiçbir iyileşme göstermiyorlar. Yalnız haldeki fark Ermenilere muvakkaten zulüm edilmemesidir. Genç Türkler fırkası Ermenilerin yerine ve muamelatına kaim oluyor. Sultan şimdi dikkatini kamilen İslam hoşnutsuzlara tevcih ederek toptan zulüm ve gadir usulüyle onları korkuya boğmak istiyor. İdaredeki adaletsizliği göz önüne alıp mevkufların sualsiz ve cevapsız Anadoluya sürölmelerine şaşmamalıdır. Bu tevkifler her gün vakidir ve umumiyetle zeka ve malumat sahiplerine münhasırdır. Muvakkat bir rahatı her ne fiatte olursa olsun satın almak ve istikbali kendi haline bırakmak Osmanlı hükümetinin ve umumiyetle şarkın adetidir.

Sultan tehlikeli addettiği unsurların nefyi ve tağribi ile mevcut iğtişaştan muvakkaten kurtulup istediğini yapmak arzusundadır. Payıtaht da müstakildir. Fakat Padişah umumü bir tabir ile, bir yanardağ üzerinde raksetmektedir.

Genç Türkler fırkası mutaassıp ihtilalciler değillerdir. İçlerinde eski Osmanlı ananesine bağlı olanlar vardır. Onlar maziye, Osmanlı devletinin eski istiklal ve şereflerine hüüzünle bakıyorlar. Sultanın politikasında kendilerine en muazzez ve kıymettar şeylerin harabiyetini görüyorlar. İyice anlıyorlar ki Devleti aliye şimdiki idaresiyle çok tehlikeli bir yol üzerindedir. Kurtulmak ancak kanunuesasi ile mümkün olabilecektir.

Türkiye elan büyük bir devlettir. Önünde uzun ve mesut bir yol açılabilir. Arkasında zaferlerle, şereflerle dolu bir tarih vardır. Genç Türkler fırkası bu kuvvetlerin yabana atılmaması için son derece gayret sarfediyor. Türkiyenin hayatiyet kabiliyetinin henüz sönmediğine emin olduklarından onu canlandırmak için çalışıyorlar.

İşte Sultanın aleyhlerine kıyam ettiği fırkadır. (Osmanlı Serbesti komitesi) süferaya bir manifesto takdim etti. Bu manifestoda yegane

maksatlarının Sultanın tesis etmek istediği mutlak zulmün lağvı olduğunu ileri sürüyorlar. Onlar Ermeni heyecanı ile iştiraki ve memleketin her tarafına yayılacak ıslahatı kabul etmiyorlar. Hallolunacak mesele Osmanlı meselesidir diyorlar. Eğer bu yoluna konulursa Ermeni meselesi de bitecektir. Hali hazır idareye son verilmesinde 1876 kanunuesasisinin yeniden iadesinde ısrar ediyorlar.

Biz yenilik taraftarlarının ortaya attıkları bütün tekliflere iştirak etmeyebiliriz. Fakat şu hakikati tanımamak da mümkün değildir. Osmanlı imparatorluğu bugünkü haliyle dahili idaresi tamamen müşevveş ve ecnebi hükümetler arasında itibarı alçalmış bulunuyor...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1896'da dış siyasetimiz, Jön Türkler ve yabancı basın", **Akşam**, 16 Ağustos 1950 (No:11441), s.5.

Ek-7

3/27 numaralı İttihat ve Terakki üyesinin Ahmet Rıza'ya yazdığı 4 Şubat 1896 tarihli mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Murat beyin buraya gelmeden bir hafta evvel geleceğini haber aldım. Ben İstanbuldayken mumaileyhi cemiyetimiz erkânından bildiğim için arkadaşım İsmail beyi İskenderiyeye kadar gönderdim. Heyetimiz namına resmi hoşâmedi icra ettirdim. Geldiler, görüştük. Bizden bütün bütün uzak ve âdeta mevcudiyetimize kail olmıyanlardan biri idi.

Gene görüştük, hem çok görüştük. Nihayet yola getirebildik. Bizden numara istedi. Vermeye mecbur olduk. Bundan dört gün evvelki mektupta şubemiz riyasetine tâyin olunmasını yazmıştım. Çünkü her şeyde baş olmasını pek çok sevdiği için buraya da tayin olunması lâzımdır. Zira o vakit biz onu arzu olunan dereceye getirebiliriz. Buna zatı âliniz muvafakat ediniz.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", **Akşam**, 4 Şubat 1950 (No:11248), s.5.

Ek-8

3/27 numaralı İttihat ve Terakki üyesinin Ahmet Rıza'ya yazdığı 1 Mart 1896 tarihli mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Murat beye gelince, Murat bey saftır, lakin koltuğu pek sever, hem ne kadar, dünyada böyle bir adam tasavvur etmek, bunun kadar olamaz. Meselâ şimdi bir hafıye gelsin, Murat beye beyefendi siz iyisiniz, pek güzel

yazıyorsunuz, doğrusu sizi çok sevdim desin hemen ağız kulağına varır, bak İstanbul'dan böyle bir mektup aldım, şöyle yazıyorlar, böyle yazıyorlar ve yazan da falandır der, sonra daha ne kadar şeyleri varsa hepsini söyler. Gidip de bey etme, her olur olmaz adama böyle şeyleri söyleme diyen birisi oldu mu, yahu siz adam tanıyorsunuz, bu adam iyidir. Benim yazdıklarım aynı hakikat diyor, böyle adamdan fenalık gelmez der. Bundan sonra ayrılmaz. Sonra o adam gidip, yahu senin için falan adam böyle, şöyle söyledi, lâkin ben inanmadım der, işi bütün bütün berbat eder.

Doğrusu bu haller canımıza tak etti. Artık çekilmez bir hal aldı. Güya bunlar da yetişmiyormuş gibi, geçenlerde bir şey yaptı. Vallahi çocuk yapmaz, hele o Avrupa muhbirlerine verdiği yanlış yanlış havadisleri, hiç sorma, hem de cemiyet namına...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Jön Türkler arasında anlaşamamazlıklar", **Akşam**, 4 Şubat 1950 (No:11248), s.5.

Ek-9

Mizancı Murat'ın Ahmet Rıza'ya yazdığı mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Aziz kardeşim, mektubunuzu aldım, teşekkür ederim. Hüsnü zannınızda inşallah aldanmazsınız. Uhdemdeki vazifenin büyücek olduğunu zaten hisseyliyorum. Şimdi başkasını ilâve ediyorsunuz. Hasan ve İsmail gibi arkadaşlar oldukça hakkından gelinmesi memuldür.

Muhabere hakkındaki fikriniz pek makbulümdür. İhtilâf iki büyük mesele üzerinde idi. Biri geçti gitti, hükmü kalmadı. Ecnebi müdahalesini ademi kabulde sizinle beraberim Lâkin bu ittifak hali hazrın icabıdır. Şayet işler başka bir renk kesbederek müdahale tahakkuk ederse anın şiddetini, yani esasen devletin taksimine müstenit olan maksadı mümkün olduğunu kurtarabilmek üzere tâdil etmek üzere tekrar ortaya atılmak icabederse gene hür bulunmak isterim. Şu kadar ki bu da ittifak ile olamadığı takdirde büsbütün şahsi müdahalem olacaktır.

Politikada görülen gevşeklik gelecek yaza, en uzak olarak gelecek sonbahara kadar devam edebilir fikrindeyim. O vakte kadar hali hazır baki kalırsa taksim programıyla konferans içtima edebilir. İşte o vakit âmali mukaddesemizde biraz fedakârlık etmek icabedecektir ki son çarei meyusiyet işte o olacaktır.

Şimdilik vazifemiz edep dahilinde şiddetli lisan kullanmaktır. Eskisi kadar şimdi dâhili ihtilâlden korkmuyoruz. Ermenilerin ilk darbeyi yedikleri gün âlicenabane elimizi uzatıyoruz. Tesadüf olarak Meşveret ile Mizan hemen bir lisan üzere beyanı fikir etmişler. İngilizler nihayet derecede iki unsurun birleşmesini istedikleri için bendimizi tercüme edip Londraya gönderdiler. Hüsnü tesiri memuldür. Ben de (Hınçak) komitesine yazdım. Size de adresini gönderiyorum. Eğer makul bir program üzere ittifak hâsıl edecek olursak pek büyük bir iktidara malik olmuş oluruz. Fazla olarak dâhili ihtilal vukuunda Avrupa nazarında bizi rezil edecek kıtallerin önü alınmış olacaktır. Herhalde şimdilik maksadımız şu iki neticeden birini istihsale münhasır kılacaktır:

1-Âkilane tahrik ile millet ve asker vasıtasıyla inkılâbı istihsal etmek,

2-Zaten aleyhinde yazılanı okumaktan kendini alamıyan yezidi⁷⁸ çıldırtmaktır.

Bunun üçüncüsü hayırlı zuhurat olacaktır. Ana ne itimat etmeliyiz, ne de ihtimalini defterden silmeliyiz. Olursa Allahın lûtfu demektir. Olmazsa öbür suretle ifayı vazifeye çalışmalıyız.

... İhtilafı diğer hakkında fikrinizi bekliyorum. Arkadaşlarla bu bapta büyük bir ihtilaf olmadığı gibi Muhtar ve sairenin şimdilik mahdut meşrutiyet taraftarı olduklarını öğrendim. Avrupa ricalinin efkârı da ekseriyet üzere o merkezdeydi...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", **Akşam**, 8 Şubat 1950 (No:11252), s.5.

Ek-10

Mizancı Murat'ın İdare-i Mizaniye başlığı ile Ahmet Rıza'ya yazdığı mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Sevgili kardeşim, mektubunuzu aldım, hemen cevap yazıyorum. Zaten Hınçakların adamı buraya gelip bazı şeyleri müzakere ettiğinden Londraya yakın bulunan sizin ile işi bitirmek üzere yazacağımı dün vadetmiştim.

Mahdut Meşrutiyet ile veraset meselesinde ekalliyette kaldığım Suriyeden ve İstanbuldan gelen mektuplardan dahi müstebandır. Teessüf ederim. Lâkin kemali itaatle boynumu eğip ekseriyete iltihak eylerim. Bu halde aramızda ihtilaf yoktur. Demek ki haddi asgar Mithat paşa kanunuesasîsidir.

⁷⁸ Padişah kastedilmektedir.

Ermenilerle itilâfin fevkalâde ehemmiyeti derkârdır. İşte size son şeraitimiz, muvafakat edebileceğimiz müsaadatin son haddi; 1- Müsavatı mutlaka, 2- Hâkimiyeti milliye ki ârayı umumiye mecrasiyle zahir olacak, 3- Vilâyatın tevsiî mezuniyeti, bunda coğrafya ve etnografya ahvali hesaba alınarak taksimatı vilâyat olabilirse de devletin yekvücutlûğüne zerrece hâlel gelmemek şarttır. 2 Maarif, sanayi belki mahakim iit[i]barıyla müsaadati mahalliye olabilir. Lâkin bu müsaadat bir veya iki vilâyete mahsus olmak caiz olmayıp umum memalik için bir olması şarttır.

Konfederasyon usulü katiyen merduttur. Zaten hâkimiyeti milliye kabul olduktan sonra bakisi anın bileceği şeylerden olacağı cihetle şimdiki harabeyi yıkıp hâkimiyeti milliye esası üzerine yeni binayı kurmak maksadı Ermeniler ile bizim için müşterek program olabilir. İlk içtima kanunu esasii mevcut mucibince vaki olur. Bizim fırka mezkûr mecliste bulunan hem efkârları hâkimiyeti milliye esası üzere tadili meşrutiyet için hareket edeceklerini vaid ve taahhüt eder, Ermeniler de öyle yaparlar.

İttifak etmemiz için bu kâfi gelmelidir zannederim. Zaten beynimizde siz ve biz kalmıyacaktır. Komitelerin bir kalb olmasına, programların harfiyyen birleşmesine ihtiyaç yoktur. Aksiyon paralel olacak. Fakat yekdiğeri aldatacak değiliz.

... Cemiyetimizin programı (propaganda) esası makamında baki kalmak şartıyla kuvvei icraiye asker intizamı mucibince tesis etmeliyiz. Efratta gevşeklik var, itaat yoktur. Şube reisleri mafevka tabi ve her hareketlerinden mesul olmak şartıyla maduna karşı müstakil olması, ancak tensip edecekleri müdavi efrattan mürekkep içtimaa bildirmeleri...

... Riyasette gözüm yoktur. Başka biri reis olursa itaat ederim. Lâkin bu itaat ve istiklâl olmayınca riyaset etmek elimden gelmez, zira bütün emniyetimizi berbat ederiz.

Bende üç dört sır vardır ki fevkalade memnun olacağınızı bildiğim halde şimdilik size bile söylemek elimden gelmez. Bunlar cemiyete mensubiyetime hâlel vermeyip şanı artırır. Lâkin sır olarak saklamak icabı haldendir...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Mizancı Murat beyin Ahmet Rıza beye yazdığı mektuplar", **Akşam**, 8 Şubat 1950 (No:11252), s.5.

Ek-11

Ahmet Rıfat Bey'in Berlin'den 27 Eylül 1899 tarihinde Ahmet Rıza'ya gönderdiği mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Muhterem, mukaddes vatandaşım efendimiz hazretleri, tam Berline sağ, salim vasıl olalı bir haftadır, bazı ufak tefek tesviye olunması lazım işlerim ancak size bugün mektup yazdırabildi. Meşverete gönderilen iki yüz yetmiş frangı tabii şimdiye kadar almışsınızdır. Geldiğinizin ertesi günü gönderdik. Kamusülalamları da getirdik. Lakin sandıkları ancak gümrükten bugün çıkarabileceğim, iki üç gün sonra onları da takdim ederiz.

Dersaadet fena halde telaşa, sizin cemiyet namına konferanslara gidip bizzat konferans verdiğiniz duyuldu ve Şerif paşayı Abdülhamidin sizi hükümet marifetiyle Kristanyadan çıkartması eğer çıkartamaz ise sefaretini lağvedeceği ve Şerif paşanın da aheste alması üzerine Abdülhamidin fena halde telaşa düştüğünü İstanbulda duymadık hiç bir kimse kalmadı gibi. Hele Ahmet Celaleddin paşanın boş döndüğünü görenler artık hiç kulup takmaya hakları olmadığını anladılar. Ve ümidim üzerine bir kaç aya kadar cemiyetimiz daha parlayacaktır.

İstanbul pek sıkı, nakden muavenete kimseyi davete cesaret edemedim. Sade tanıdığım bir iki şube ile görüşüm. Lazım gelen ihtarata ve evamiri tarafınızdan tebliğ ettim. Malum onların da öyle iyi hal ve vakitleri yoktur. Onun için şimdilik sade kendilerinden nakdi muavenet hizmetinden evvel bedenen hizmet etmelerini ve sebat ve gayret göstermelerini rica ettim...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sadrâzam Halil Rıfat paşazade Cavit beyin katli hakkında bilinmeyen mektuplar", **Akşam**, 14 Haziran 1950 (No:11378), s.5.

Ek-12

Ahmet Rıfat Bey'in Berlin'den 11 Teşrin-i Evvel 1899 tarihinde Ahmet Rıza'ya gönderdiği mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

...İnşallah bir gün gelecek şu kan ağlayan garip, bedbaht milletin yüzü gülecektir. O olan şeylerdendir. Bir insan hasta olmadan iyi olamaz. Mithat paşa zade Ali beyin kaçtığını duymuşsunuzdur. Kendisi pek ahabımdır, lakin bilmem hala Atinada mıdır?

Tabii kardeşim Cavit beyin Abdülhamit tarafından köprü ortasında beş el silah ile bir tüfekçi vasıtasıyla öldürüldüğünü gazetelerde gördünüz. Biraderimin Abdülhamit tarafından öldürüldüğü gün gibi aşıkardır. Bazı hususları bana söylediği şeylerden iyi biliyorum. Hatta kendisi son zamanlarda Ebulhüda efendi ve Sultan ile fena halde bozuşmuştu.

Bana hiç unutmam bir gün dedi ki, Ahmet, Sultan çaresini bulsa beni öldürtecektir. Fena halde bozuştuk. Lakin bir ... yiyemez, korkar dedi. Hiç ümit etmezdi. Sokakta aleni ötede beride Sultana söğör sayardı ve son zamanlarda fena halde tehdidata başladı.

Eğer söylendiğine göre Gani beyin katlinde Ragıp beyin eli varsa hiç şüphe etmem Sultanı o yolda da tehdit etti. Şimdi biraderin, Sultana vermiş olduğu bir çok layihalar vardır. Bir kaçını okumuştum. Hele Makedonya hakkındaki layihası olmaz şey. Sonra bir çok defa istintaka çekildi. Verdiği tahriri ve şifahi cevapların aynı biraderde mahfuzdur. Onları getirtmek istiyorum. Sultan Adadaki evini abluka ettirmiş, lakin evrak başka yerdedir. Bakalım elde edersem çok iyi olur.

Zannedersen kardeşim geçen sene Maliye Nazırı oluyordu, sonra kaldı. Bu sene Sultanı gene Maliye Nazırı yapsın diye tehdit etmişe bir sebep de odur. Sonra da ihtiyar Sadrazamı istediği gibi kullanabilmek için merhum Cavidin vücudunun kalkmasının lüzumunu hissetmiş olmalı ki bu halı etti.

Kardeşim pek aşırı gitmişti, eğer adalet namına vurdurtmuşsa Hüsnü paşaları ve saireyi tercih ede idi. Daha adilane olmazdıydı. Eğer saçma söylüyorsam beni mazur tutunuz. Ne yazdığımı bilmiyorum, pek mahzunum, hastayım ellerim kalem tutmuyor. Sizi müteessir etmek için bu feryatnamemi yazıyorum. Havadis ve izahat vererek cemiyete hizmet etmek isterim.

Evvelce Hamide adavetim vatana etmiş olduğu hainlikten dolayı yüzde doksan ise şimdi biraderim için kinim, adavetim bir ziyadeleşerek yüzde yüz oldu. Hamit ile milletimin selameti için sizlerle beraber vücudumu feda edinceye kadar çalışacağım. Vatanım ve merhum biraderimin ruhu üzerine yemin ederim, size insaniyet namına rica ederim, kardeşim ölmüşse şimdi sizi kardeş tanıyorum. Meşverette ve diğer Fransızca gazetelerde birer makale yazılmasını rica ederim. İçinde hakikatin haricinde hiçbir şey istemem. Hakikati yazınız. Hem de cemiyete büyük bir hizmet olur.

Sade Abdülhamit bir vakitler zehirli şerbetler içirterek öldürtürken artık şimdi milletin gözüne batırır gibi resmi elbiseli tüfekçilerinden birisiyle köprü'nün ortasında en kalabalık zamanında beş kurşun ile öldürttü. Kardeşim arkasından üç kurşun yer yemez hemen cebindeki rövelveri ile döner iki el ateş ederek kendisini müdafaa etmişse de göğsünden daha iyi kurşun yiyerek oraya hemen nefessiz düşer. ... Ben gene vatanım için hep birlikte daha ciddi, fedakarane çalışacağım...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sadrâzam Halil Rıfat paşazade Cavit beyin katli hakkında bilinmeyen mektuplar", **Akşam**, 14 Haziran 1950 (No:11378), s.5.

Ek-13

Ahmet Saib'in Ahmet Rıza'ya yazmış olduğu 29 Nisan tarihli mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Gazi Ahmet Muhtar paşanın hareketini elbette telgraflardan anlamışsınızdır. Bu zatın ahvali hâzırada saraya karşı aldığı vaziyet şayanı takdir ise de, buna dahi diğer pek çok şeylerde olduğu gibi aldanmaya lüzum yoktu zannederim. Çünkü bunun hareketi ahvale ne suretle tesir edeceği daha malûm değildir. Şüphesiz Gazi paşa diğer vükelâyâ kıyas olunamaz. Cesurdur. İcap ettiği zaman erkeklik göstermek iktidarına maliktir. Fakat bu erkeklik ne dereceye kadar varabilecektir. Burası meçhuldür.

Bu zat gayet mağrur olduğundan para için münasebetsiz bir harekete karar vermesi dahi biraz baitçedir. Şimdilik bendenizin mevsuk yerden aldığım malumata nazaran bu zat hiçbir şey yapmayacaktır. Avrupaya gidecektir. Dört beş ay zarfında umum ahvale vakıf olduktan sonra yalnız başına bazı teşebbüslerde bulunacakmış.

Her halde Sultan Hamide karşı alenen muarız bir vaziyette bulunacağı muhakkaktır... Sultan Murat meselesi oldukça tesir etti. Fakat Muhtar paşa mes[e]lesi hepsini bastırdı.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", **Akşam**, 8 Mart 1950 (No:11280), s.5.

Ek-14

Ahmet Saib'in Ahmet Rıza'ya yazdığı 2 Şubat 1901 tarihli mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

... Şüphesiz bizim işlerimiz matlûba muvafık değildir. Ahrar olsun idarei hazıra aleyhinde hareket eden diğer fırkalar olsun pek perişan bir surette hareket ediyorlar. Herkes kendi bildiğine gidiyor, bu halden en ziyade istifade eden Sultan Hamittir. Çünkü karşısında bizim gibi âciz adamlar bulunuyor. Halbuki ortada mevcut bulunan şu kuvvet hüsnü surette istimal olunursa eminim ki bir dereceye kadar iş görülebilirdi. Hiç olmazsa bugünkü halden daha iyi olurdu.

Bendeniz bütün kuvvetlerimizi bir yerde toplamak maksadiyle yaz mevsiminde Avrupanın münasip bir mahallinde umumi bir kongre toplamak için şimdiden teşebbüste bulunsak acaba muvafık olmaz mıydı!

Yani mümkün olsa, Jön Türklerin en ileri gelenlerini, Ermenileri, Suriyelileri, Arnavutları bir yere toplayarak umumi olan mevaddan konuşmak acaba mümkün olmaz mıydı? Böyle bir içtima ile bizim ahvali umumiye ve hususiyemizde defaten bir iyilik hiss olunacağına eminim. Çünkü buna

muvaffak olursak bir kere Avrupaya karşı kuvvetimizi gösterdiğimiz gibi merkezi idareyi pek büyük telâşa düşürmüş olurduk...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", **Akşam**, 8 Mart 1950 (No:11280), s.5.

Ek-15

Ahmet Saib'in tutukluluğu hakkında Ahmet Rıza'ya yazdığı mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

... Mısır kanunu mucibince hükümdarlara karşı edilen tahkiratın şiddetli cezası vardır. Gazete müdürü altı aydan on sekiz aya kadar hapsolunabilir. Şûrayı Ümmetin 65. numarasında münderiç makalâtın ahkâmını bu kanuna tatbik ettiler. Fakat ahkâmını şiddetle icraya kalkıştılar. Bu cihet bizi kurtardı.

Mısır Adliye müsteşarı (bir İngiliz) bendenizi hapisten istetti. Gittim. Evvelce müstantiğe verdiğim ifademın doğru olup olmadığını sorduktan sonra şunları söyledi: Hükümdarları tahkir hususunda Mısır kanunu katidir. Mahkûm olacağınız muhakkaktır. Fakat lort Krumer dün beni çağırıldı. Size söylemek için şurasını tebliğ etti. Ahmet Saib beye tarafımdan söyle, eğer bu zat Şurayı Ümmet'te bir daha Hünkâra karşı elfazı tahkiriye kullanmıyacağını namusu üzerine söz verirse bu defa kendisini kurtarırım... Biraz düşündükten sonra bu sözü verdim. Bizi çıkardılar...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", **Akşam**, 8 Mart 1950 (No:11280), s.5.

Ek-16

Ahmet Saib'in Samipaşazade Sezai Bey'e yazdığı 10 Haziran 1906 tarihli mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

... Bendeniz mesleki ahrarda çalışmaya karar verdiğim zaman, yani bundan yedi, sekiz sene evvel kendi başıma Sancak namında bir gazete çıkarıyordum. Sonraları Şûrayı Ümmet heyetine dahil oldum. Bu kararım, bu heyetin idaresini uhdesine alan Ahmet Rıza beyin iktidarı zatisine emin olduğumdan ileri gelmişti. Geçen seneye kadar bu husustaki fikrimi muhafaza ettim. Paris'te bulunduğum müddette orada vukua gelen ahvalden fikrimin yanlış olduğunu anladım. Bu işten meyus oldum, evvelki gayretle çalışmanın mümkün olmadığını hissettim.

Şûrayı Ümmetten ayrıldığımdan meyas olduğum bir madde varsa o da zatınızdan ayrıldığımdır. Sezai beyefendi sizi severim. Sizin için ne kadar fedakârlığa razı olduğumu Allah bilir. Fakat bu iş için affınızı rica ederim...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Saib bey", **Akşam**, 4 Mart 1950 (No:11276), s.5.

Ek-17

Ahmet Rıza'nın Şehzade Abdülmecit Efendi'ye yazdığı mektuptan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

... Parlmanın kapandığı tarihten harbin ilânı günlerine kadar sarayı hümayunda defaatla içtimalar olmuş, hatta Ayan bile hususi olarak toplatılmıştı. Bu meclislerin hiç birine İttihat ve Terakki erkânı çağırılmadı.

Mahmut Şevket paşa tecrübesinden ve Harbiye Nezaretine ait malumatından en ziyade istifade olunacağı bir zamanda mahza İttihat fırkasına mensup olduğu için kullanılmadı.

Erkânı cemiyetten elli zat canı gibi hapse atıldı. Muhakemeleri badehu icra olunmak üzere iki yüz seksen kişinin hemen nefiyleri lüzumuna dair divanı harbi örfiden Sadarete mazbata verildi. Bu mazbatada kimlerin bulunduğu belki mesmuu devletleri olmuştur.

Arizalarımda İttihat ve Terakki cemiyetinden bahsedişim o cemiyete mensup olduğum için değil umumun selâmetini İttihatta ve o menhus tefrikanın ortadan kalkmasında gördüğüm içindir. Haricin fitne ve desayis ve dahilde ahlâk bozukluğu neticesi olarak İttihat ve Terakki cemiyeti tefrikaya düşmemiş olsaydı bu azim ve mühim kıtalar elimizden bugün çıkmazdı...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Balkan harbi sırasında başgösteren dahili ve harici tehlikeler", **Akşam**, 18 Şubat 1950 (No:11262), s.5.

Ek-18

Ahmet Rıza'nın 12 Şubat 1913 tarihli mektubunun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Kabine zayıf bir şekilde teşekkül etti. İnkılâbı yapan kuvvet her şeyi vaktiyle hazırlamış bulunmalıdır. Bunu ben Talât beye, Hayri beye defatla söylemiştim. Cebinizde iki kabinenin listesi daima hazır bulunmalı, şayet biri düşecek olursa yerine derhal diğerini getirmek, bayrağı yerde bırakmamak,

naehil ellere vermemek iktiza eder demiştim. Her halde bu kabinede sağlam mücerrep, tanınmış adamlardan bir kaç zat daha bulunsaydı, iyi olurdu.

Hakkı paşa malumatlıdır, fakat sağlam değildir. Avrupaya ne için gönderildiğini bilmiyorum. Ordumuzda biraz muvaffakiyet görülmezse Bulgara hiç olmazsa bir yerde olsun şanlı bir galebe çalınmazsa Hakkı paşa Avrupada briç oynamaktan başka bir şey yapamaz.

Hayri beyin kabineden çekilmesi iyi olmadı. Esbabı istifası bence makbul değildir. Kendisinden evvel ve sonra o makama bir hayli zevat getirildi. Tecrübe edildi. Bahusus Talât ve Cavit beylerin heyeti vükelâya girdiklerini istemeyenler bulunduğu gibi Hayri beyin Evkaf Nezaretine geçmesini münasip görmiyenler bulunmadı.

Bura gazeteleri istifasına hükümetin hazinesi Evkafa vaziyed etmek istemesini sebep gösterdiler. Bana kalırsa asıl sebebi istifası Sait paşanın kabineye girmesidir.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Balkan harbi sırasında başgösteren dahili ve harici tehlikeler", **Akşam**, 18 Şubat 1950 (No:11262), s.5.

Ek-19

Ahmet Rıza'nın Veliâht Yusuf İzzettin'e gönderdiği 21 Şubat 1913 tarihli arızanın Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Çatalcaya kadar bir seyahati devletlerini gazetelerde okumuş, pek sevinmiştim. Sair ef'al ve harekâtı vatanperveraneleri de böyle matbuat vasıtasıyla halkın sem'ü şükranına isal edilmelidir. Vakıa insan kimsenin haberi olmaksızın da vatanına iyilik edebilir. Lâkin efkâr ve hissiyatı milliyenin galeyân ettiği bir anda, bahusus düşman kırallarının, prenslerinin, hattâ ailei kraliye mensup kadınların bile harb meydanlarında, karlar, çamurlar içinde dolaşarak askere fi'len, mânen muavenet ettikleri bir zamanda bu hanedanı zişan efradı arasında da büyük Padişahlara hayrülhalef zevat bulunduğunu yarü âyar bilmelidir...

Burada efkârı umumiyeyi lehimize çevirmeye çalışıyorum. Mütalâtımı gazetelerle neşrediyorum. Bazıları belki manzuru samileri olmuştur. İknâa çalıştığım zevatın memleketimizde dört senedir takibedilen politikaya dair malûmatı nakıs, saray hakkındaki fikirleri ise pek sakimdir. Türkiyeyi ilerlemekten men'eden saraydır. Sarayın teşkilâtıdır zannolunuyor. Çinliler gibi Jön Türklerin bu seddi yıkmak ve milletle kat'ı alâka etmiş bir hükümdarlığı kaldırılarak iptidayı İslamda olduğu gibi bir nevi cumhuriyet vaz'etmek

niyetinde olduklarına dair gazetelere yazılan havadis bu gibi yanlış malumattan neşet eyliyor.

Jön Türklerin Sultan Mehmedi Hanı Hâmis hazretlerini hal' ve tahtı Osmaniye zatı samilerini iclâs etmek istediklerini de gazetelerde okudum. Bu rivayete de sebep zatı şahanenin ittihat ve Terakki aleyhinde bulduklarına dair Şerif paşanın ve ikinci mabeyinci Reşit beyin yazdıkları şeyler olacak. Zahiren ehemmiyetsiz gibi görünen bu gibi dedikodulardan devlete gelecek zarar pek büyüktür....

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Balkan harbi sırasında başgösteren dahili ve harici tehlikeler", **Akşam**, 18 Şubat 1950 (No:11262), s.5.

Ek-20

Ahmet Rıza'nın kız kardeşine yazdığı 9 Ekim 1919 tarihli mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

... İtalya gazetelerini anlamadığımdan havadisi kah ağızdan ve kah buraya bir buçuk gün sonra gelen Temps'lardan alıyorum. Kuvvayi milliyenin Konyaya girdiğini, Sadrazama şiddetli bir ültimatom gönderildiğini ve zatı şahanenin ağır hasta olduğunu, heyeti vükelanın değiştiğini okudum.

Paristen hiç bir haber zuhur etmedi. Bir kaç tanıdığa yazdığım mektuplar da cevapsız kald. Fransa'nın Roma sefiri vaktiyle İstanbulda bulunmuş bir Ermeni kızıyla evlenmiş bir adamdır. Maamafih görüşmek niyetine idim. Parise gitmek için kendisine müracaat eden Türklere pek fena muamele ettiğini işittim. Vazgeçtim. İncil; bir kapıyı çalınız, açarlar diyor. Vakıa ağlamayan çocuğa meme verilmiyorsa da yalvarmak bana ağır geliyor. Memleketimde vatandaşlarım arasında bir mevkiim varsa, milletim benden bir hizmet umuyorsa beni ararlar, aratırlar.

Romada maruf zevatı siyasiyeden on bir kişiye gittim, kart bıraktım. Dokuzu bana kartını göndererek iadei ziyaret etti. General Mariniden başka hiç biri bizzat görüşmedi. Bir kart alış verişi oldu!

Hak ve hakikati aramak için yorulmak istemiyorlar. İtalyanlar Fiyome [Fiyume] ve intihabat işleriyle fevkalade meşguldürler. Amerikalılar da Vilsonun bu ağır hastalıktan kurtulup kurtulamıyacağını düşünüyorlar. Meydan gene İngilizlere kaldı!

Romanın Temps derecesinde ciddi bir gazetesi olan (Tempo) sermuharriri benimle konuştu. İfadatımı uzun uzadıya ilk sahifesine yazdı. Fakat Fransızca iyi anlayamadığından bazı yerleri yanlış kaydetmiş, bana saçma sapan

söylemiş, bu meyanda İtalya mandasını talep ettiğimi de yazmış, buna da canım sıkıldı.

Tempo'yu okuyan üç yüz bin İtalyandan biri çıkıp da benden Türkiye hakkında malumat istemedi. Ancak otelde konuştuklarımdan bazıları İstanbulu gezmek için hangi mevsimin münasip olduğunu ve yahut İstanbulda ne gibi ticaret yapılacağını sormakla iktifa ediyorlar. Ne yapayım herifleri zorla söyletecek değilim ya. Memleketin halini, ihtiyacını İtalyanlara olacak muamelesini Hariciye Nazırına iyice anlattım.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasîsi", **Akşam**, 10 Haziran 1950 (No:11374), s.5.

Ek-21

Ahmet Rıza'nın 16 Ekim 1919 tarihli mektubundan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

... İstanbulla avdetime müsaade edilmeyeceğini ben orada iken söylüyorlardı. Ferit paşanın azli üzerine ahval ve efkarın değişip, değişmediğini ve İngilizlerin bana ne nazarla baktıklarını anlamak için avdet niyetinde olduğumu Hariciye Nezaretine bildirdim. Onlar da İstanbulla yazdılar, bakalım ne cevap gelecek.

Yeni Sadrazama bugün bir mektup gönderiyorum. Gerek bunun ve gerek Padişah takdim ettiğim arızanın suretlerini size, mektuplarımın elinize salıman vasıl olduğunu anlarsam, yollayacağım.

... Buranın Journal gazetesi benimle uzun mülakatını başmakale olarak dercetti. İçinde ecnebilere hayli sitemler var. İtali namındaki Fransızca gazete de Romada olduğumu beni medhederek ilan etti.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasîsi", **Akşam**, 10 Haziran 1950 (No:11374), s.5.

Ek-22

Ahmet Rıza'nın 23 Ekim 1919 tarihli mektubundan Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümler:

Mustafa Kemal paşa eski kabine Padişahı iğfal etti diyor. Halbuki o bihakkin itham ettiği kabineden altı zat gene bu kabinede makamlarında

oturuyorlar. Dün asi dedikleri, rütbesini aldıkları kumandana bugün Padişah selam gönderiyor, beyanı memnuniyet ediyor, zamanın acayip cilveleri...

Burada Fransız sefareti müsteşarı, sonra sefiriyle de görüştim. Sefir, karısının benim hakkımda iyi fikirler beslediğini ve görüşürse memnun olacağını anlattı. Ertesi günü hareminden hususi bir de mektup aldım gittim, onunla da görüştim. Bu üç mülakat hoş oldu. Türkiye ve Fransa menfaatlerini mezcederek verdiğim malumat iyi tesir etti. Ne için Fransaya gidip bu şeyleri orada anlatmadığımı sordular ve gidemediğime taaccüp ettiler. İsterseniz yazalım dediler. Ben nazlandım, izzetinefsim çok rencide oldu, tekrar yalvarmak istemem. Yollar açılır da herkes Parise serbes gitmeğe başlarsa ben de giderim demekle iktifa ettim, bakalım ne olacak...

Padişaha gönderdiğim arıza cevapsız kaldı. Sadrazam daha cevabımı yazacak kadar olmadı. Maamafih isterse telgrafla bir haber gönderebilirdi. Zati şahane eğer mektubumu almışsa bana bir cevap verir, cevap gelmezse hükümet de benimle münasebette bulunamaz. Arızamı şayet vasıl olmamışsa meydana çıkarıp takdim etmek hükümete ait bir vazife olur.

Arızamın bir yerinde "... Hükümet beni cinayetle itham ve sokakta tevkif ederek divanı harbi örfiye gönderdi. Bu zulüm ve hakaret yalnız şahsıma değil, haysiyeti devlete, meşrutiyete, heyeti ayana, asdıkanı saltanata, otuz senelik mücahedei vataniyeye karşı bir küfür ve denaet idi. Tarafı şahanelerinden nasılsa takbih edilmedi. Buna cüret edenlerden bazıları bilakis taltif olundu..." demiştim...

Ali beyi şayet bizzat ve yalnız görebilirsen -davet edersen yalıya veya Göztepeye gelir- diğer Mustafa Kemal paşanın ve rüfekasının yanına hariçten bir takım adamlar koşuyorlar, etrafına toplanıyorlar, dikkat edilsin... Polis müdürü, Beyrut valisi Azmi beye Romada bir dükkanda tesadüf ettim. Gizli bir yoldan o da Anadoluya gidiyor ve zannedersen hariçte bulunan (Cemal paşa ve saire) tarafından memuren gidiyor. İtalyaya geleli iki gün olmuş, bir çok mühim zevatla görüşüğünü ve İtalya amali siyasisinden kumandana malumat vereceğini bana sıkılmayarak anlattı.

2-Kuvvayı Milliyenin, affı umumi talep etmesini Temps gazetesi fena tefsir etti. Ermeni kıtalinde zimedhal olanları kurtararak İttihat ve Terakki cemiyetini gene ihya etmek istiyorlar, dedi.

Bazı siyasi mevkıfların affına talep etmekle beraber diğerlerinin de muhakemelerini istemek lazım gelirdi. Bunlar bizim Vahdeti Milliye nizamnamesinde vardı, ne için dikkat edilmiyor?.

3-Damat Ferit paşa ve hempaları belki firar veya bir İngiliz gemisine iltica ederler, bunların firarına meydan verilmesin, hesapları divanı alide görülecektir.

4-Zatı şahane iğfal edildiklerini kendileri de zımnem kabul ve tasdik buyurdular. Bu halde resmen tahakkuk eden iğfal yapılan şeylerin bozulmasını icabeder. Heyeti ayana sonradan tayin edilen azanın azline şimdiden, yani Meclis açılmadan teşebbüs etmek lazımdır.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasîsi", **Akşam**, 10 Haziran 1950 (No:11374), s.5.

Ek-23

Ahmet Rıza'nın Paris'ten yazdığı 25 Aralık 1919 tarihli mektubun Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

...Kanunusanınin yedisinde Türkiye meselesini hazırlamaya başlayacaklar. Teklifat falan tamam olunca bizim murahhasları çağıracaklar. Bir müşkülât çıkmazsa tekmil iş kanunusani nihayetine doğru bitecek. Fakat müşkülât çıkacağı bence şüphesizdir. Mufassal mektubumda yazdığım veçhile Amerikanın işten çekilmesi, Rusyada Bolşeviklerin ilerlemesi üzerine İngiltere vaziyetini değiştirdi. Pek haris oldu. Son aldığım malumata göre Türkiye şayet kuvvetli bir halde kalacak olursa gene Almanya ile ve yahut Rusya ile birleşir, buna meydan verilmemeli, diyormuş. Venizelosun dünkü nutkunda Türkler Avrupadan çıkarılmalıdır, demesi İngiltereden aldığı talimat üzerinedir.

Konferans esnasında Rumların İstanbulda bir gürültü, ihtilal çıkararak şehri zaptetmeleri ve Avrupayı bir emrivaki karşısında bırakmaları muhtemeldir. Hami gitsin bunu Sadrazama ve icap ed enlere söylesin. Milli ordu heyetini de haberdar etsin. Geçen gün de yazdım. Amerikayı celbe çalışsınlar, İngiltereye karşı duracak ondan başka hükümet kalmadı...

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "1919 yılında Avrupada bir Türk siyasîsi", **Akşam**, 10 Haziran 1950 (No:11374), s.5.

Ek-24

Ahmet Rıza'nın Yıldız Yağması münasebetiyle Sultan Vahdettin'e yolladığı 11 Eylül 1920 tarihli arızanın Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Yıldız yağması namı altında on iki sene evvel vukuu iddia olunan bir hâdiseden dolayı bir çok zevat tahtı tevkife alındığı mahkûm edildiği sırada bendelerinin de Çengelköyündeki ikametgahım basılmış, dolaplarım, çekmecelerim kırılarak evrakım kamilen zapt ve Âyan maaşım bankada haczedilmiştir.

Bu iş kaideten ve hiç olmazsa nezaketen bir defa benden sorulmalı ve vereceğim cevap kanaatbahş olmadığı takdirde kanunen yapılması lâzım gelen muameleye tevessül edilmeli idi.

... Sarayı hümayunda bulunan emval ve eşyanın sahip ve mutasarrıfı reisi saltanattır. Binaenaleyh bu hususta müddei ancak reisi saltanat olabileceğinden herkes zatı şahanelerini bendelerinden şikâyet ve dâva ediyor zannedecektir.

Hükümeti hazıraya bu yolda bir vekâlet verilmişse davanın neticesini beklemiyerek şimdiden mal ve mülkümü kâmilten hazinei hassai şahanelerine takdim ediyorum.

Dâva tarafı mülükânelerinden ikame edilmiyorsa hükümet, hususiyle Âyanı mahkemeye hak ve salahiyeti olmayan divan harbi örfi ne salahiyetle takibat ve taharriyatta bulunuyor ve mahakimi âdiyede rüyet edilmesi lazım gelen sirkat dâvasıyla mesaili siyasiyeyi nasıl mezceyiyor; ... Zatı şahanelerinin temiz bildiği ve hayatı hususiye ve siyasiyesi pek temiz olduğu için dost ve birader gibi elfazı taltifiyeye layık gördüğü bir bendeleri hakkında salâhiyettar olmayan bir heyetin suizanda bulunmasına nasıl rıza gösteriliyor.

Bu çirkin ve haysiyetşikenane muameleden vatana, saltanata bir fayda gelse kahrolurum, şikâyet etmem, lakin fayda değil, bilakis mazarrat geleceğini biliyorum.

Emval ve hukuku milletin gasp ve yağma ve Edirne'de Sultan Selim camiinde Venizelosun devamı âfiyet ve muvaffakiyetine dua edildiği, ashabı hamiyetin kan ağladığı bir sırada izzeti nefsi milliye cerihadar eden menafii hasise ve ağrazı şahsiye ile uğraşılmasına müsaade buyurulmamasını istirham eylerim efendimiz. 11 Eylül 1920.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Yıldız yağması", **Akşam**, 22 Şubat 1950 (No:11266), s.5.

Ek-25

Ahmet Rıza'nın savunmasını yaptığı yayımlanmamış makalesinin Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanan bölümleri:

Bana müstebit diyenler oldu, lâkin hangi işte ve kime karşı müstebit olduğum söylenmedi. Tuttuğum meslek doğru, istedi[ğ]im şeyler makbul ise, bunları icra ettirmek için istibdat lâzımdı. Bizde halk kendi hevesiyle iş görmeye alışmamış, cemiyeti ihtilâliye riyaseti, belediye riyasetine benzemez. Biz o vakit âdate muharebe halindeydik. Böyle ihtilâl fırkasının reisi bir çete kumandanı demektir. Sözü icra edilmeyen kumandanın ne ehemmiyeti olur. Kumandan hini hacette ileriye atılmak için refakatinde bulunan efradın sadakatinden, şecaatinden emin olmalı itaatine güvenmelidir.

Hakkımda faal değildir, beceriksizdir diyenlerden, benim yaptığım şeylerin yarısı nispetinde bir faaliyet gösterenler olmadı. Ben kendimi faal, mahir bir diplomat olmak üzere tanıtmamıştım. Büyük bir şey yapmadığımı ben de biliyorum. Fakat bir şey daha görüyordum ki muterizler onu nasılsa görmek istemiyorlardı. O da meydanı cihadda benden ziyade, hatta benim kadar iş gören adam yoktu. Parise zabıtlar, valiler, muallimler, damatlar geldiler, gittiler, fazla bir faaliyet gösteren olmadı.

Bana cahil diyenler ve benden ziyade bilenler malumatlarını ne için umumun nazarı istifadesine koymuyorlardı. Çok bilip de vatana nafi bir iş görmemek hatası acaba cüzi malûmatını vatandaşlarını ikaza sarfedenin bilâihtiyar edeceği kusurdan ehven midir. Ben aklımın erdiği kadar çalıştım, bana taanedenler millete nafi ne yapmışlar, mülâhazatım ve tuttuğum meslek hatalı ise varsın yirmi milyon Osmanlıda bir kişi de bu yolda kurban olsun.

Doğru meslekte inadım beni öldürse ne gam

Ölümünden vatanım fayda görsün yetişir.

Cehaletimi muaheze ettiler. Hangi eserimde mâlûmatfuruşlukta buldum ki böyle bir tah'tiye lüzum görüyorlar, bir adama cahil demekle o adamın cehli değil, cahil diyenin terbiyesizliği ispat edilmiş olur. Ağrazdan maksat efkârı ikaz ise cehil meydana konmalı, tashih edilmelidir.

Ben Pariste Ziraat Darülfünununda tahsil ettim, cehlimle beraber Pariste, Londrada gazetelere, mecmualara makaleler yazdım. Konferanslar yaptım. Malûmatım ziyade olsaydı daha büyük şeylere muvaffak olurdu ve bu kadar yorulmazdım. Benden ziyade vukufu, ilmi olanlar memleketi o halden kurtarmak için acaba ne yapmışlar. Bir insan her şeyi tamam bilemeyeceğinden bir tabibi hendese bilmiyor diye teşhil etmek doğru olmaz.

Yazılan şeyler için hep malûm şeyler deniliyordu. Ben yeni bir şey icat ettim iddiasında bulunmamıştım. Ancak malûmu söylemekte sebat eylemiştim. Zulüm devam ettiğinden daima zulumden, zalimden bahseylemiştim. Allahu Ekber de malûm bir şeydir ne için tekrar ediliyor.

Makalelerimi beğenenler kendim yazmadığımı söylediler. Başkası yazıyorsa neye o başkası ona benzer bir makaleyi de kendi yazıp neşretmiyordu. Ben yazdığım bazı makaleler için bir hayli tettebbuatta bulunduğum gibi, tashih ve istişare için de bazı başkasına okuduğum olmuştur.

Benim yazdıklarımı bizde herkesin bildiğinden bahisle daha iyi lâyhalar verildiğini söylediler. Hay hay Şakir paşa gibi elli sene devlet hizmetinde ve bilhassa tahkikatta bulunmuş ricalin verdikleri lâyhalar elbet daha ciddi, daha mükemmeldir. Lakin onlar neşrolunmuyordu. Neşrolunsaydı ben bir şey yazmaya lüzum görmezdim. Benim meziyetim başkasının söylemediği şeyleri aklımın erdiği, dilimin döndüğü kadar söylemekten ibaretti.

Sultan Abdülhamit zamanı en ziyade ehemmiyet verilen şeylerden biri de sofuluk, dindarlıktı. Namaz kılanlar, kılıcıyanlar tefrik edilirdi. Benim gurbette namaz kılmadığım muterizlere, itiraz sermayesi olmuş, itikadından şüphe edilmişti. Halbuki bana dinsiz diyenlerin dine benim kadar hürmeti yoktu.

İçlerinde ömründe secdei Rahmana varmamışlar vardı. Harekâtım, matlûbatım hep şer'e muvafıktır. Namaz kılmadığıma gelince bu hususi bir iştir. Daha mühim işler sırasında namazın terki caizdir. Cuma selamlığında binlerce askerin Padişahı muhafaza için cuma ve öğle namazlarından mahrum edildikleri görülmüyor, benim namaz kılmadığım göze batıyordu.

Bir elimde ibrik, bir elimde tesbih gezmezdim. Bu bir kusursa bana aittir. Kimseye zararı yoktur. Lâkin buna mukabil ben İslamiyeti risale yazarak, konferanslar yaparak müdafaa etmişim. Namaz kıldıklarımı söyliyenden bir çoğu acaba ne hizmette bulunmuşlardı.

Kaynak: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Ahmet Rıza bey ve muarızları", **Akşam**, 14 Ocak 1950 (No:11227), s.5.

Ek- 26

۳۰ نهمی سده

احمد رضا بک

دو شهرمزه عودت ایلمش وبر
محررمزه آوریاده کی احتیاساتی،
دعوا من حقه ده کی نقطه نظری

سویله مشدر

سابق ایمان رئیس احمد رضا بک ، دون
زوال ساعت اون ایکنده بولماز یاندرانی
(چار فریاند) واپورله شهرمزه مواصلت
ایشدر . مشارالیک رفاقتده تخلیفده شهبه
اولان استیسی بحره نظری وودوشنی اردو
قوماندانی حال باشک رقیقه لری ده استانبوله
کلشدر . احمد رضا بک رحمتده بک بیوق اوداسی
ویرجوق رؤسای مأمورین استغال ایشدر .
احمد رضا بک بر محررمز واپوردملاق اولمش
وواقدم « نامه بیان خوش آمدی ایشدر .
محررمز ، مشارالیه ایله برویبه اتی بر ملاقات
احرا ایله ایشدر :

— استانبولدن آریلدهمگدن بری حقوق
ملیه صری مدافعه خصوصده کی مساعیکری
اؤکرده نیلیریم ؟

— استانبول اشغال اولدکن سوکرا بورادن
یاکنز وجدانک امر و اشاریله آریلشدم .
اوزماندن بری مختلف آروپا مملکتلرنده ،
خصوصیله پارسده اقامت بئریک بر ایمان اعصابی
اولاق منقوله بهمهسه دوشن وطنی وظیفه یی
للمن کلدیکی دیز ایشا بهیالشدم . هیچ بروطفه
رسمده بوتدی ، سویله دیکم کی بئکنکی فور
تاریق ایچون هر وطنداشک حصه سه سه اسات
ایتن وظیفه ایله وجدان منی توظیف ایشدر .
بوتکون یوزارده عشاظ برهت طرفدن واپوریمز
اؤزول اولدی . بکا سوردیلم :

« — مقصد سیاستکنر نه ایلی ؟ شوچوایی
ویریم :

« — وطن ا »

« فی الحقیقه بوتون سیاستکنر دولی بؤک کله ده
مدخلشدر ، اؤچینه اول بؤک کله ده ... »

فی الحقیقه بوتون سیاستکنر دولی بؤک کله ده
مدخلشدر ، اؤچینه اول بؤک کله ده ...
چون آری باشام ...
— ویا ده انضاد امن بیل الملل پارلتور
اونراستنده ویرین قرارلر حقیقه بئده کری
نؤبر ایلمیشکنر ؟
— بوقولر ائس . مفراتی ده ، هر هانکی بر
لوقه تائیده یی حائز ماهیتده دکلدن . فرانس
باشا ائیلرک حقیقه و حکومتلرک وظیفه لرته
دائر مذاکره اولدی . سوک ماخده زده کی
ایفیکرک حقیقته آراز توسیعه ، حکومتلرک
سیاست حارجه یی پارلتورک مرافعه سی آئنده
تدویر ائسنه قرار ویرلدی . بزمده انصافه
پاقئنده ممکنک سلامتی تأمین ایلمکدن سوکرا
مجلس مجوماتر و احیائیز بر آرده طویلانیز
ویلمورانی بزده تدقیق ایشدر .

— بولماورستانه نصل قارشیلانیکیز ؟

— استانبوله عودت ایلمک سویله یه
اوشرادم . بولماز حکومتی طرفدن شرفه سیاق
ویرلدی ، حقیقه بؤک بر اثر احترام کوستلدی .
تجدید امت اولاروق سویله یه بؤک ، بو آثار
احترام ، حقیقه بؤک ملتک بر احسانی اولاق
سقیله ابراز ایشدی . حقیقه بو آثار احترام
بکا دکل ، بؤک ملتیه نامدور . مجارلرده حقیقه
بؤک بر اثر مسیبت کوستردیلر . باشا
بولماز حکومتی وارنیه قادر ایمانچون پرواغون
مخصوص شخصیت ایشش وارنیه ندر بولماز
پارلتوسی رئیس تائیمی بکارفای ایشدر .

— ملی مدافعه من ویلی ظفر لیر حقیقه
نه دوشونوبوسکنر و سوک مطربلر بر آوریاده
و خصوصیله بولمازستانه نه سونلله قارشیلانیکیز ؟

— استانبول ایشا سوکرا « لطف هیچ بر
حرکت قاور اولمازدی . بو حقیقه یاکنر آما اولدی
برمدافعه ملی موجود کلیر بؤدی . بنویشت بئکران
ایله کوردیک ، آما اولدی کی نجیب وطنداشدر ،
خات منقندر بر اولر آئنده بؤک بر عزم ایمان
ایله جانلندار وندا کارانه چار پیشان موقده
اولدیلر . ملی مطربلر عزم شهبه مملکتک
بؤکونکی ایم وضعته بر آن اول ثابت ویر جانک
ملتری بر آن اول صاحب و سوکوت قوروشدر بئده
نایت مهم برعامل اولان ایشدر .

— برن وارسدن کلیریم ، ملی دعوا منک ایمان
هر برده مشروعتی قبول ایشلکدور . ملی
مطربلر ائز ایسه ، مشروخ برهتک مدافعه سی
بولنده احراز ایشلدر . بو بئنه تاراجده حیرت
و تقدیر ایله قارشیلان ایشدر . باشا
بولمازستان ، محافل ملیه و رسمده بؤک مطربلر
تعمیر اولونمده دوز .

KAYNAKÇA**Sürelî Yayınlar**

Akşam

Cumhuriyet

Felsefe Dünyası

Güncel Hukuk

İleri

İkdam

Anı, Makale ve KitaplarAhmet İzzet Paşa: **Feryadım**, C.1, İstanbul, Nehir Yayınları, 1992.Ahmet Rıza: **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası**, Çev. Ziyad Ebüzziya, İstanbul, Akademik Kitaplar Serisi:12, 1982.Ahmet Rıza Bey: **Anılar**, Hazırlayan: Haluk Y. Şehsuvaroğlu, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın Yayın ve Yayıncılık AŞ, 2001.Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.1: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.Akşin, Sina: **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.**Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**: Haz. Erdal Aydoğan-İsmail Eyüboğlu, Ankara, Alternatif Yayınları, 2004.Çakan, Işıl: "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Uluslararası Parlamentolar Birliğine Katılımı ve İstanbul Parlamentolar Konferansı (1934)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı:10 (Haziran 2004), İstanbul, KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Limited Şirketi, 2004, s.39-66.Çiçek, Hikmet: **Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007.Danişmend, İsmail Hami: **Sadr-ı azam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası**, İstanbul, İstanbul Kitabevi Yayınları, 1986.Ebüzziya, Ziyad: "Ahmed Rıza", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s.124-127.Günyol, Vedat: **Uzak Yakın Bölük Pörçük Anılar**, Yayına Hazırlayan: Ülkü Ulurmak, İstanbul, Dünya Kitapları, 2004.Hanoğlu, M. Şükrü: **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, Cilt I:(1889-1902), İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.Kuran, Ahmet Bedevi: **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.

Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Hazırlayan: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, 1988.

Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad, Enkaz-ı İstibdad İçinde Züğürdün Tesellisi, Tatlı Emeller Acı Hakikatler, Baskıya Hazırlayan: Celile Eren Ökten, İstanbul, Marifet Yayınları, 1977.

Malkoç, Eminalp: "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza, Yaşamı ve Düşünce Dünyası", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, TC İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Dergisi, Sayı:11, Yıl:6/2007, s.93-162.

Nebioğlu, Osman: **Türkiye'de Kim Kimdir**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1961-1962.

Özden, Barış Alp: "Ahmet Rıza", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C.1:Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.120-123.

Ramsaur, Ernest Edmondson: **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2007.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y.: **Boğaziçi'ne Dair**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1986.

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990.

Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.